

למקורות יצירתו של ש"י עגנון

מאיר בוסאק

מבוע כ"א תשמ"ח-מ"ט

התוכן

"הכנסת כלה"
 "בדמי ימיה"
 "תהלה"
 יוון העתיקה
 "האדונית והרוכל"
 הארכיליסטים

"הכנסת כלה"

ספרו של עגנון "הכנסת כלה" זכה לחריש מחקרי-ספרותי מעמיק, שהעלה נקודות אפייניות רבות ביצירה זו מבחינת העיצוב הפלאסטי, ההומור, תיאור הדמויות על המגוון והרציני שבהן, הבליט אגדות ומוטיבים ודרכי שילובם ביצירה וכו' וכו'. המבקרים יודעים, שהעלילה המרכזית ב"הכנסת כלה" בנויה על סיפור עממי, אך מהו הסיפור, מה מצוי בו ומה הוסיף עליו עגנון? מה דחה בו ומה שינה - ולמה עשה מה שעשה?

ברור, שבלי הכרת המקור לא תהיה הבנת סיפורו של עגנון שלימה. אולי אף ישפוך הסיפור המקורי אור חדש על היצירה ופירושים שונים, שהועלו לשם הסברתה, יתגלו כמופרכים ומיותרים. בין עשרות המאמרים, שקרא כותב הטורים האלה על "הכנסת כלה", לא מצא אף רמז, שיובילו לסיפור העממי גופו עד שנתגלגל לידו ספרון סיפורים חסידיים בשם "שיחות יקרים", שהן, לפי דברי מסדרן, -

"השיחות היקרים והסיפורים המובאים בספר הנוכחי סדרתים בעה"י רובם מפי השמועה ששמעתי מאאמו"ר מו"ה טובי' ליב בן אייזיק ז"ל ששמע מרבתי... המסדר אלימלך זאב שטערן".

שנת הדפוס אינה מסומנת בספרון, אך היות שנזכר בו הרב של מונקץ ר' צבי שפירא בתוספת זצ"ל והרב הזה נפטר בשנת תרע"ד (1914), אפשר לקבוע, שהספרון לא הופיע לפני התאריך הזה. לא זכה הספרון לפופולריות רבה, אילו הכירוהו רבים מחוקרי עגנון, לא היו מעלים הרבה מפירושיהם ועל כן יובא כאן הסיפור -

"מעשה שסיפר ר' אברהם הגבאי של הרה"ק משינעוו ז"ל (הכוונה לר' יחזקאל שרגא הלבברשטאם, שנפטר בשנת תרנ"ט (1899), ששמע מפיו הקדוש של רבו ז"ל: בימי הרה"ק בעל "אוהב ישראל" ז"ל (הכוונה לר' אברהם יהושע השל, הידוע כהרב מאפט, שנפטר בשנת תקפ"ה (1825)), היה בעיר אפטא איש אחד מחסידיו ושמו ר' איציקל קייעווער, ודרכו היה לישיב יום ולילה בבית המדרש, ללמוד ולהתפלל ולעבוד את השי"ת כדרך חסידים ראשונים, וביתו ריקם באין לחם לאכול, ולו בת שהגיעה לפרקה, פרק בתולה נישאת. ויהי היום אמרה לו אשתו: בעלי, יקירי, עד עתה לא צערתך והנחתך בבית המדרש כל ימך ועתה בא העת, עת דודים, להשיא את בתינו ואין לאל ידינו. על כן תראה לעשות מה, כי בדבר זה אין להמתין. ויען לה בעלה: הבה עצה וכדברך אעשה. ותאמר לו: הנה אתה מחסידי רבנו ואליו יקתה כל העולם ונושעים, ועתה גם אתה לפניו תבוא ובודאי תיוושע. ועש כדבריה, יובא לפני הרה"ק ויציע בקשתו. ויאמר לו רבו: עשה את אשר אומר לך, ותשאל

משכנך מלבושי כבוד קאפטאן וטילזיק וספאדיק יפה, ואני אתן לך מעות ותסע לבראד ותלך לאכסניה כבודה ושם תעשה שידוך. וכדבריו עשה. וילבש בגדי כבוד ויקח מהרב מעות להוצאות ויסע לבראד ותעמוד העגלה אצל אכסניה גדולה ויכנס בה. והנה המשרת לקראתו ויקח הטילזיק מעליו וישאלוהו האם רוצה חדר לנוח מעט, ויאמר - מהיכי תיתי, ויוליכהו החדרה וישכב וינוח, ולעת האוכל הקיצו אותו וישאלוהו האם רוצה לאכול ארוחת צהרים ואמר - מהיכי תיתי, ויתנו לפניו לאכול ולשתות, ועל כל מה ששאלוהו אמר - מהיכי תיתי. וישאלוהו בעל האכסניה על שמו, ויען - שמי ר' איציקל קיייעווער. ובעיר קיוב, במדינת רוסיה, היה איש מפורסם ולו באנקטאהר וסוחר גדול בכל המדינה ושמו ר' איציק... וידמה בעל האכסניה שהוא זה הגביר המפורסם וישאלוהו מה עסקו בכאן, ויאמר כי יש לו בת שהגיעה לפרקה ורוצה להשיאה. וישאלוהו איזה עניין שידוך מבקש, ויאמר - בחור טוב כראוי לו. וידמה בעל האכסניה בנפשו - עתה בא העת להרויח. וילך אל רב העיר ויציע לפניו את העניין, באמרו אליו: הנה בא לביתי הגביר המפורסם ר' איציק מקיייעו וולו בת מושלמת בכל המעלות, כדרך השדכנים להפליג העניין, ורוצה לעשות שידוך, ולהרב בחור, עליו גדול ויפה עינים, ועתה לדעתי קרוב הדבר ויוכל לבוא לידי גמר, ואין צריך שידוך יותר טוב. ויאמר לו: דבר קודם עמו אם ישר בעיניו להשתדך עמי. וכדבריו עשה. וילך ויבוא, ויתוועדו שניהם, ר' איציקל והרב, והבחור נשא חן בעיני ר' איציקל ויגמר השידוך, ויעשו תנאים למז"ט, והרב נתן מתנות להכלה ור' איציקל אמר שהוא ישלח מביתו מתנות להחתן. ולא עלה על דעת הרב שום דבר, כי ר' איציקל מקיייעו היה מפורסם גדול ויפרדו איש מעל אחיו, ויבוא ר' איציקל לביתו, ויספר לאשתו כי עשה שידוך עם הרב מבראד, והבחור עליו גדול ויפה עינים, ויהי בעיניה כשחוק באמרה: מה תדבר בעלי דברים כאלו, שהרב מבראד השתדך עמך? ויקח מצלחתו התנאים וגם המתנות הראה להכלה, ותאמר: נראה מה יהיה סוף הדבר. ותנח המתנות והתנאים בהארגז ואת המלבושים השאולים החזירה לבעליהם. והרב מבראד חכה לקבל המתנות להחתן ומכתב מזל טוב מהכלה כדרך הארץ - ואין קול ואין קשב. וימתין שבוע ושבועיים ואיננו. ובכל זאת לא עלה בדעתו שום דבר באמרו - בודאי הוא טרוד בעסקיו וע"י כך מתאחר מלכתוב. ויכתוב לו מכתב וכה ענינו:

מחותני הגביר המפורסם ר' יצחק באנקאהר בעיר קיייעו. פליאה נשגבה בעיני שהיות עבר זמן רב מעת שהתקשרתי עם מעלתו בשידוכים ובני היקר מחכה לקבל המתנות שהבטיח לו, ואף שאני דנו לכף זכות שבודאי אודות טרדת עסקיו לא יוכל לקחת לו פנאי אעפ"כ לכל זמן, ובמוקדם האפשר אבקש ממחותני היקר להחיות נפשנו במכתבו ואיזו שורות מהכלה והמתנות, ואנו דורשים בש' וכו' הק'...

והנה לר' יצחק הבאנקער מקיייעו לא היו לו בנים ולא בנות ל"ע ובעת קבל המכתב מהרב מבראד וידמה בנפשו, כי בודאי איזה ל' או שונא, אשר בקש לצערו, כתב זה המכתב, ולא שת לבו ולא השיב לו. ויהי כי עברו עוד ימים ולא קבל הרב מבראד תשובה, ויפול עליו לבו ויכתוב עוד דברים עזים מהראשונים, וגם לאלה לא שם ר' יצחק לבו להערב עליהם, כי לא חשב שיהיה ממש בהדברים. ויהי כי ארכו הימים ולא קבל הרב מבראד תשובה, ויתיעץ במיודעיו ובני ביתו מה לעשות, ויאמרו לו שאין לו עצה כי אם לנסוע לקיייעו ושם יתחקה על שורש הדבר. וכדבריהם עשה ויסע ויבוא לקיייעו אל בית הגביר הנ"ל ויתבהל מאד בראותו כי אין זה ר' יצחק אשר השתדך עמו, ויספר לו מהקורות אותו. ויען לו ר' יצחק - הנה אמת שקבלתי ממעלתו שני מכתבים, אבל היות שאין לי בנים ל"ע, דמיתי - בודאי איש, אשר רוצה לצערני, כתב לי, וע"כ לא שמתי טעם להשיבו. ובכל זאת הנני משתתף בצערו ואיני יכול להשיאו עצה רק, היות שבעיר אפטא גר הרב הקדוש ר' י"ה (יהושע השל) והוא פועל ישועות, על כן אם ישמע לעצתי יסע מ"כ אליו ובעה"ת יתן לו עצה. ובאין לו ברירה, עשה כדבריו, וישם לדרך פעמיו ויבוא אפטא, וילך לבית המדרש. וכראות אותו המחותר ר' איציקל ויכירוהו, ויתן לו שלום עליכם מחותן, ויתבהל מאד כי לא הכירו, כי פניו פני עני. ויאמר לו המחותר כי אצלו יאכל סעודת צהרים, ולא היה יכול להשיבו מחמת עגמת נפש שהיה לו, שהמחותן שלו איש קרוע ובלוע והוא היה יכול לשדך את בנו לגבירים מופלגים שהשתדכו. ויכנס לבית הרה"ק ויספר לו, ויאמר לו הרב ז"ל: הנה, מה רוצה? הנערה היא בת ת"ח והגיעה שעתה, אינה יפת תואר, אבל באמת, בנות ישראל נאות הן ורק העניות מנוולתן ובעה"ת כשתתעשר, יראה יפיה. ועתה ילך ויתפלל ואחר התפלה ילך לסעודת צהרים להמחותן, והכל יהיה על מכונו. מה יכול עשות?

וילך להתפלל. והמחותן ר' איציקל ר' לביתו ויספר לאשתו כי בא לביתם אורח הגון, הרב מבראד, ויזמינהו לסעודת צהרים. והנערה אין ברגלה מנעלים והולכת יחפה ועל כתפה סינר גדול וזה מלבוש כבוד שלה. ובביתם תרנגול גדול, המוכן לסעודת שבת, ועתה, לכבוד האורח החשוב, שלחו הנערה לבית השוחט עם התרנגול לשחטו לסעודת צהרים. והנערה זריזה מאד, ויהי בדרך הליכה,

נשמט התרגול מידה ירץ מאד והנערה אחריו. ירץ עד מחוץ לעיר, בתוך היער ושם עמד, וינקר ברגליו עד כי חתר אוצר גדול מדינרי זהב, ויהי כי באתה הנערה אל מקום התרגול, ותסר הסינר הגדול מעל כתפה ותמלאהו דינרים ותביאם לבית, ויעשו סעודה גדולה, ויגבילו זמן החתונה ותתקיים ברכת הרה"ק זיעוכי"א".

זהו הסיפור הפשוט, העממי, שאולי בו השתמש עגנון ליצירת אפוס, המציג תיאור מקיף של חיים והווי יהודי בעיירות גליציה במאה ה-19, אך תוך קריאת "הכנסת כלה" מתעוררת שאילה בקורא - האם התיאור הזה מתבסס על הריאלי או חורג לעבר הגרוטסקה ואולי למגוּחך, לנלעג?

כבר בסיפור החסידי מובלטת הפסיביות של הגיבור הראשי -

ויהי היום אמרה לו אשתו... עד עתה... הנחתיך בבית המדרש כל ימך... ויען לה: הבה עצה וכדברך אעשה, ותאמר לו... ויעש כדבריה... ויאמר לו רבו: עשה את אשר אומר לך... וכדבריו עשה... ועל כל מה ששאלוהו אמר - ומהיכי תיתי..."

עגנון העמיק את הבטלנות הזאת. ר' יודל שלו, בשמעו את טענות אשתו "נאנח אנחה מרה וחזר אל הגמרא" ולא זז ר' יודל ממקומו רק אשתו הלכה אל הרבי. בסיפור החסידי יש לר' איציקל בת אחת, הלך עגנון וברכו בשלוש בנות. במקור, אם זהו המקור, שולח הרבי את חסידו ישר למטרה "לך ותשאל משכנך מלבושי כבוד קפטן וטילזיק וספאדיק יפה ואני אתן לך מעות ותסע לבראד ותלך לאכסניה כבודה ושם תעשה שידוך". אמנם, גם אצל עגנון שואל ר' יודל בגדים משכנו ומוסיף עליהם כרית מתחת לבגדים, כדי שייראה יהודי בעל כרס, מכובד, אבל עגנון אינו מקבל את הדרך הקצרה והישרה שבסיפור החסידי, כי נחוצים לו נדודיו של גבורו, המאפשרים תיאור עיירות יהודיות וכפרים, יהודים על מקצועותיהם ומעשיהם, הווי של פרנסים ושמשים, עשירים וקבצנים, רבנים ומומרים, עגלונים ורוכלים, פונדקאים ומלמדים וכו'.

מעניין במיוחד סיומו של הסיפור העגנוני, בו הועלו הפתרון הניסי, הדיאוס אכס מכינה - התרגול, המוליך את בת ר' יודל לאוצר. על הפתרון הזה בנו חוקרים תלי תלים של דרשות. היו שמצאו כאן פתרון גאוני של עגנון, פתרון ברוח הפלאי-העגנוני לכל הסבך שהסתבך בו ר' יודל. יש מתלבטים: למה התכוון עגנון בקבלו את הפתרון הזה? אך הקושי האמיתי היה מתגלה רק, אילו שינה המספר את המקור - לשם מה?

הרשימה הנ"ל על מקור העלילה של "הכנסת כלה" פורסמה ב"הפועל הצעיר" מיום ב' באב תשכ"ג (23.7.1963) - כשבע וחצי שנים לפני מותו של עגנון. אין לי ספק, שהוא קרא אותה, אך לא הגיב, לא הכחיש, שהסיפור החסידי הנ"ל שימש לו כמקור לסיפורו הגדול.

הפתרון הפלאי שב"הכנסת כלה" מעביר אותנו לאלמנט נוסף שביצירת עגנון - בצד סיפורי עגנון, שעלילתם מתפתחת לפי חוקי הטבע וההגיון, ישנם ביצירתו סיפורים, בהם מובלט הבלתי צפוי, האירציונלי, הניסי שבחיים. כך למשל ב"בלבב ימים" מתוארת קבוצת חסידים, העולה לארץ ישראל. בראשם עומד החסיד הנלהב חנניה. מטעמים שונים נפרד חנניה בדרך מבני קבוצתו ומגיע לבדו עד לחוף הים. הוא אינו יודע איך להמשיך בדרכו.

"כיון שראה חנניה צרתו צרה, זקף עיניו כלפי מעלה ואמר, רבונו של עולם, אין לי להשען אלא על רחמיך הרבים. נתן הקב"ה עצה בלבו שיפרוס מטפחתו על הים וישב עליה... מיד צפה המטפחת על פני הים, כשהיא נושאת אותו, עד שהגיע לארץ ישראל. ולא עוד אלא שהגיע קודם לחבריו, שהם נתעכבו בסטמבול והמתינו שם לספינה וכשנכנסו לספינה געש עליהם הים והיו בצרה גדולה ואילו הוא עבר בשלום את הים".

לפנינו שתי דרכים לארץ ישראל - הריאלית - בספינה - והניסית - על המטפחת הפלאית, הקשורה באמונה בעזרה מהשמים; ודוקא הניסית מקרבת יותר את היהודי לארץ.

דומה לכך בסיפור הגדול "תמול שלשום".

"כל ימיו של שמעון קומר - מספר המחבר - אינם אלא דאגה על ממון. שלושה דורות נתפרנסו מאוצרותיו של ר' יודיל חסיד זקנו (שלא היה סוחר מעשי כנינו שמעון, אלא הודות לבטחונו ואמונתו בניסים מצאה בתו אוצר במערה, כמסופר ב"הכנסת כלה" מ.ב.). ודור רביעי גימר את נכסיו ולא הניחו לשמעון קומר... אפילו שירי שיריים, ועכשיו שהוא דחוק בממון לא נעשה לו נס ולא מצא

מטמון בדרך שמצא זקנו. ר' יודל, שהיה שלם בבטחונו, שילם לו הקב"ה כמידת בטחונו, שמעון נכדו תלה ביטחונו בפרקמטיא ופרקמטיא פעמים פורעת לעושיה ופעמים מביאה פורענות על עושיה".

לנס זכה ר' יודל, כי האמין בנסים, ובצאתו לאסוף כסף, היה רווי אמונה בפלאי. כניגוד לו אפשר לראות את מנשה חיים, גבור הסיפור "והיה העקוב למישור". שניהם יצאו במטרה דומה לעיירות שבסביבה, אך בניגוד לר' יודל, שבהאמינו בנס עד הסוף, שמר על כבודו, נהפך מנשה חיים לקבצן לתיאבון, לזולל וסובא מהכסף, שאסף לצורך שיקומו הכלכלי ובסוף גם מכר לקבצן אחר את כתב ההמלצה, שקיבל מהצדיק. בכך כאילו מכר את זהותו למען בצע כסף, אותו בזבז לחיי שעה. לנס הוא לא זכה. הנס נעשה לאדם לפעמים באמצעות בעל חיים או חפץ ולפי המסורת - הרבה שלוחין למקום. שאול הלך בעקבות האתונות שאבדו - והגיע לכתר מלכות. מטהו של אהרן אשר פרח העיד על רצון השם לגבי מינויו של הכהן הגדול. האגדה מספרת על הזבוב, שנפל לכוסו של פרעה וגרם בכך למאסרו של שר המשקים. בבית הכלא נפגש השר עם יוסף ובעקבות פגישה זו התמנה יוסף לימים למשנה למלך. במדרש שמות רבה (ב) מסופר כיצד זכה משה להתמנות למנהיג העם. בהיותו רועה צאן יתרו במדבר, ברח ממנו גדי. רץ משה אחריו עד שמצאו שותה ממקוה-מים. אמר: אני לא הייתי יודע, שרץ היית מפני צמא, עיף אתה... הרכיבו על כתפו והיה מהלך. אמר הקב"ה - יש לך רחמים לנהוג צאנו של בשר ודם כן - חייך, אתה תרעה צאני ישראל...

בספרו "עיר ומלוואה" מספר עגנון על הקמת בית תפלה בעירו ביטשאטש -

"יצאה כל העיר לבקש לה מקום לבנות בית לתפלה. הפריחה הרוח יריעה של ספר תורה משיירי ספרי התורה, שקרעו האויבים. ויש אומרים מן השמים נפלה. לא הספיקה להגביהה עד שהתחילה מתגלגלת והולכת עד שנחה במקום שנחה. וידעו שהוא המקום שנבחר לקדושת מקום קדוש".

על מקרים דומים מספרת גם המיתולוגיה היוונית, למשל - בחפשו את אחותו, נצטווה קדמוס, בן מלך צור, על ידי האורקולום ללכת בעקבותיה של פרה ולהיעצר באשר היא תעמוד, הוא מילא את ההוראה. במקום המיועד הוקמה העיר תבי. ב"אודיסיאה" מסופר על בת המלך, שרצה אחרי כדור-מישחקה, אשר כוון על ידי האלילה וזאת כדי שתמצא את אודיסאוס, גבור האפוס, תביאו לבית אביה, שיקרב את חזרתו של אודיסאוס לביתו.

מדוע בחר עגנון ב"הכנסת כלה" דוקא בתרנגול כמגלה האוצר?

ברור, גם הסיפור החסידי הנ"ל בחר בעוף זה. סגולות מיוחדות מיחס הפולקלור לתרנגול ואחת מהן - גם בסיפורי העמים - הגשת אוצר של זהב לאדם. המלה תרנגול נגזרה בעברית מהשם נרגל - אליל בבלי. ידעו זאת קדמונו ועל הפסוק "ואנשי כות (הכוונה לאנשי כותה, שהביא סרגון, מלך אשור, לערי שומרת) עשו את נרגל" (מלכים ב, יז, ל) - ומאי ניהו? תרנגול" (סנהדרין ס"ג). פולחנו של נרגל הגיע גם ליוון ולרומי והתרנגול הופיע שם כסמל האור והפוריות. גם אצלנו נקבעה הברכה לכבוד מי שנתן לשכוי בינה להבדיל בין יום ובין לילה. במס' גיטין (נ"ז) מסופר, שלקראת חתן וכלה נוהגים היו להוציא תרנגול ותרנגולת, כלומר, פרו ורבו כתרנגולים - ובסיפורו של עגנון הרי מדובר בנישואי בתו של ר' יודל - ומסייע לכך התרנגול, המוליך אל האוצר.

הקדמונים ראו בתרנגול את נציגו של העולם המאגי, עולם הכישוף. במס' ברכות (ז) מסופר, שמין אחד היה מרגיז את ר' יהושע בן לוי. היות שקיימת היתה אמונה, כי בלילה, בשעה שכרבותו של תרנגול מחווירה, כועס הקב"ה, לקח ר' יהושע תרנגול, העמידו בין כרעי המיטה והסתכל בו. אמר, כשתגיע אותה שעה ותחוויר כרבותו, אקלל את המין, אך דווקא בשעה זו התנמנם ר' יהושע ואז אמר: משמע, אין דרך ארץ לעשות כן - ורחמיו על כל מעשיו...

וקיימת אמונה עממית, ששלטונם של השדים תקף רק בלילה ועד לשעת קריאת התרנגול. עם קריאתו והתגברות האור מסתלקים כוחות הטומאה. גם באגדות-עם אירופיות נמלטים בני אדם מזרועות השדים עם קריאת התרנגול. עד היום מושר שיר-עם הונגרי על קריאת התרנגול. את השיר הזה אימצו היהודים ולקריאת התרנגול העניקו קונוטציה של בשורת הגאולה הקרובה.

כל המוזכר למעלה משמש אולי רקע להופעת התרנגול ב"הכנסת כלה", אך היכן הקשר בין התרנגול למי שרוצה לשחוט אותו וזוכה באוצר זהב?

וכאן המעבר למקור נוסף למוטיבים שביצירת עגנון?
 בכיכר המרכזית של העיר קרקוב עומד בית ארמון גדול. שם הבית קשישטופורי. לפי האגדה טמונים במרתפיו אוצרות זהב. פעם היה הבית הזה שייך למכשף, אלכימאי, ועל אוצרותיו שמר שד. יום אחד רצתה טבחיתו של המכשף לשחוט תרנגול לסעודה. נמלט התרנגול מידיה וברח למרתפי הבית. רצה הטבחית אחריו ותעתה במנהרות. ואז הופיע לפניו תרנגול מקרין, הודה לה שלא שחטה אותו, נתן לה חופן זהב והראה לה את דרך היציאה מהמבוך. כאן מסתיים הדמיון בין אגדת ארמון קשישטופורי שיש לה גם המשך, לאגדתו של עגנון. יתכן, שהפתרון הפלאי לעלילת סיפורו של עגנון בא מהאגדה החסידית, שנזכרה לעיל ואולי קיימת גם זיקה בינו לבין האגדה הקרקובית וביחוד, כשנביא בחשבון שהיא אינה אגדה קרקובית יחידה, אשר שובצה ביצירת עגנון.

"בדמי ימיה"

ידועה אהבתו של ש"י. עגנון לסיפורים עממיים יהודיים. בקבלו אורח, בן אחת העיירות, השתדל הסופר לדובבו כדי לדלות אותם ממנו. את אשר שמע היה לעתים מעבד ומשבץ ביצירותיו. הנה דוגמאות אחדות:

ב"בדמי ימיה" מספר עקביה מזל, שמוצאו ממשפחת מומרים, על אב-סבו, שהיה יהודי עשיר מאד. "הוא תמך בימינו תלמידי חכמים ויבן בתי מדרש לתורה. ובספרים, אשר נדפסו בימים ההם יתנוססו שמו לתהלה, כי נתן כסף וזהב לכבוד התורה ולומדיה", אבל כשנגזר "לנשל את היהודים מאחוזותיהם... וימר את דתו... ויבוא אל ביתו וימצא את אשתו מתפללת תפילת שחרית, ויאמר לה הנה המירותי את דתי, מהרי קחי את הילדים ולכו אל הכומר. ותתפלל האישה תפילת "עלינו" ותאמר, שלא עשנו כגויי הארצות ותירק שלוש פעמים, ותישק לסידור ותקם היא וכל בניה וימירו את דתם".

קשה להבין - גם אם כוונתו של עגנון היתה להבליט את חזרת עקביה מזל ליהדות (אליה שבה כבר אמו) - לשם מה בא תיאור אב המשפחה דוקא כאיש, התומך בלומדי תורה ובונה בתי מדרש ועם זאת - מוכן להתנצר לשם שמירה על רכוש? מדוע מוצגת אם המשפחה דוקא כאישה חרדית מאד (רק כאלו היו מתפללות תפילת שחרית של חול!), השומעת את הידיעה מפי בעלה, ממשיכה בתפילה, המבליטה את עליונות היהדות, ובסיימה אותה - הולכת עם הילדים להמיר את דתה...

מנין בא הסיפור הזה אל עגנון?

בקרקוב, עיר הולדתו, היתה משפחה עשירה ומכובדת מאד, שהוציאה מתוכה את סגן ראש העיר, מדינאים, פרופסורים ואנשי כלכלה מדינית - משפחת שארסקי. ידוע היה, שמוצאה ממומרים, שבהיותם יהודים נקראו בשם פיינטוך. בקרב יהודי קרקוב סופר:

יום אחד בבואו לביתו, סיפר מאיר פיינטוך, אבי המשפחה, שיש לו הזדמנות לקנות בית גדול במרכז העיר, לשם אפשר יהיה להעביר גם את חנותם, אך התנאי הוא - המשפחה חייבת להתנצר. אותה שעה עמדה אשתו של מאיר פיינטוך בתפילת שמונה עשרה של מנחה. כיאה לנשים חרדיות, לא רצתה המתפללת להוציא מלה מפיה, אך בתנועות ידיה נתנה סימנים, שיש לה משהו להגיד. לאחר שגמרה את תפילת שמונה עשרה, אמרה תפילת עלינו - שלא עשנו כגויי הארצות, ירקה שלוש פעמים והודיעה: רציתי לומר, שגם אני בעד התנצרות...

אבל הסיפור הזה בדוי. כפי שמוכח מהחומר, אותו מצא כתב השורות האלה בארכיון הקהילה היהודית בקרקוב. כוסו הוצאות הקהילה באותם הימים ממס הבשר, ששילמו היהודים בשעת מסירת עוף לשחיטה או בקניית בשר בקר. את המס הזה היתה הקהילה מחכירה. גם היהודים, שלא אכלו בשר כשר, חייבים היו לשלם מס לקהילה. איתם היה החוכר עורך הסכם על תשלום מסויים. משפחת פיינטוך התנצרה ביום 3.1.1846. בשנה זו הם לא שילמו לחוכר את מס הקהילה. החוכר הגיש תלונה לעיריה. בארכיון הקהילה נמצא מסמך פסק-דין העיריה, הקובע שעל משפחת פיינטוך לשלם את המס בעד שני החדשים הראשונים של שנת 1846.

אין להניח, שאישה, אשר במטבחה הבשר הוא טרף, תתפלל מנחה בסתם יום של חול. כנראה - את הסיפור בדו חוגי המשכילים, שרצו ללעוג לשומרי המצוות, המוכנים כביכול למכור את דתם תמורת טובת הנאה חומרית. הסיפור נפוץ בתקופה מאוחרת, כשהציבור היהודי בקרקוב לא היה כבר מודע לכך, שמשפחת פיינטוך לא היתה דתית כבר זמן רב לפני התנצרותה. עגנון שמע את הסיפור ובגלל הפיקנטיות שבו לא רצה לוותר ושיבצו ב"בדמי ימיה", אף שהסיפור עצמו אינו מוסיף כהוא-זה ליצירה. והנה סיפור אחר שמקורו בעיר קרקוב -

הרבנים הגדולים של העיר טמונים בבית הקברות הישן, סמוך לכניסה. מדוע קברו של הרב ר' יום-טוב ליפמן הלר, מחבר "תוספות יום-טוב" מקומו מרוחק מהכניסה?

מספרים: בימיו של ר' יום-טוב חי בעיר איש עשיר מאד, שהיה ידוע כקמץן גדול. בשל קמצנותו היה הוא שנוא מאד על יהודי המקום, שטענו: רבנו, החי על משכורתו הדלה, מפזר הכל על עניי העיר ואילו הוא, העשיר, קמץן...

והנה נפטר העשיר. קברוהו סמוך לחומת בית הקברות, אך מאז חדל ר' יום-טוב לחלק את הסכומים הגדולים לעניים. כששאלוהו על כך, סיפר - כל הכספים שחילקתי היו של פלוני העשיר, שאסר עלי לספר מנין הם באים; עכשיו אני מבקש - בבוא יומי, קברו אותי לידו...

סיפור זה זכה לנוסחאות שונות. ב"ספר המעשיות" של מרדכי בן יחזקאל (כרך א, ע' 315) מסופר על גביר גדול, שחי בקרקוב (קראקא) וקראוהו ישראל גוי "כשם שהיו ידיו פתוחות לקבל רווחים מכל צד, כך היו קפוצות, כשהגיעה שעתן להוציא אף הוצאות קטנות..." כשמת הוחלט בהסכמת רב העיר לקברו סמוך לגדר. לימים התברר, שהאיש הזה פירנס בעילום-שם עניים רבים בעיר, ובמותו - נשבר מטה לחמם. ואז יצאו הרב וכל בני העיר אל קברו ושם מצאו קרש עץ ועליו רשום: "פה נטמן ישראל גוי". הם בקשו מחילה מהנפטר, הקימו מצבת אבן ועליה חקקו: "פה נטמן ישראל גוי קדוש".

נוסח דומה למסופר בין יהודי קרקוב מצוי בסיפורו של עגנון "מעשה הקשחן והנדבן" (בספר "לפנים מן החומה" ע' 250) -

"כל מי שנזדמן לו להיות בקראקא ונשתטח על קברי הצדיקים שבקראקא הוא תמיה, שהגאון בעל "מגיני שלמה", שהיה רב אב בית דין בקראקא, אינו קבור במעלה הקברים שבבית החיים שבקראקא, בין רבני קראקא וגאוניה, אלא היכן הוא קבור, למטה, אצל הגדר, בין קברי בני אדם, שאינם מניחים אחריהם אלא את עצמותיהם..." וכאן מספר עגנון מעשה בעשיר גדול, שחי בעיר קראקא "אלא שהיתה ידו קמוצה לכל דבר שבצדקה ומימיו לא נתן פרוטה לעני... כיון שמת, שאלו את הגאון "מגיני שלמה" כיצד לנהוג באותו קשחן..." אמר הגאון - קברוהו אצל הגדר... " בשכנותו של אותו קשחן דר אדם אחד, שהיתה ידו פתוחה לכל דבר שבצדקה וכל העניים שבקראקא מתפרנסים היו מידו. אירע שבאותו השבוע שמת הקמץן, פסק אותו הנדבן מלתת צדקה לעניים" ואז התברר, שכל מה שהנדבן פיזר לעניים, היה מכספו של מי שנחשב לקמץן. "הגיעו הדברים אצל בעל "מגיני שלמה". קרא לאנשי החבורה הקדושה ואמר להם - אחרי פטירתי קברוני אצל אותו צדיק, שביזה עצמו על מצוות מתן בסתר".

כאיש קרקוב, שחקר את תולדות יהודי עירו ובמטרה זו גם הסתובב בבתי הקברות העתיקים שבה, ברצוני לתקן עיוות, שעגנון נכשל בו. לא בר' יהושע בן יוסף בעל "מגיני שלמה" מדובר באגדה, אלא בהרב ר' יום-טוב ליפמן הלר בעל "תוספות יום-טוב" והראיה - ליד קברו של בעל "מגיני שלמה" טמונים דוקא רבנים, גאונים - מצד אחד - הרב של קרקוב ר' יצחק הלוי (נפטר תקנ"ט) בן ר' מרדכי וחתן ר' אריה ליב, הרב מאמשרדס ומהצד השני - הרב של קרקוב ר' אריה ליב הגבוה (נפטר תל"א) ולידם הרב של קרקוב הרב ר' השל. לעומת זאת - הרב ר' יום-טוב ליפמן הלר, בעל "תוספות יום-טוב" אינו קבור עם רבני העיר אלא סמוך לקבריהם של בני משפחת קלהורה - אמנם משפחה מכובדת מאד של רופאים, רוקחים, שאחד מהם אף נשרף על קידוש השם, אך לא רבנים.

והנה עוד סיפור - וגם הוא קשור בקרקוב. ב"והיה העקוב למישור" מסופר על יהודי עני, שנדד בין עיירות גליציה והגיע יום אחד לעיר סטרי. שם קיבל מאת גבאי הצדקה פתק לסעוד בשבת אצל הרב ר' ענזיל. העני לא הכיר את הרב. ערב שבת נזדמנו שניהם לבית המרחץ. בשיחה ביניהם סיפר העני, שקיבל פתק לאכול "אצל איזה ענזיל שמנזיל. ודרך גנאי אמר כך. אמר לו ר' ענזיל: כל שמקדים ואוכל כל צרכו קודם שייכנס אצל אותו ענזיל, מובטח אני בו, שאינו יוצא משם רעב. שמע אותו העני, הלך ונזדרז והזמין לעצמו סעודה הגונה בממונו וקודם שנגמרה תפילת שחרית של שבת הלך ומלא את כרסו עד כדי גרונו". רק אחר כך הלך לביתו של ר' ענזיל - אותו לא יכול להכיר, כי בבגדי השבת ולא עירום כבמרחץ היה הרב. ישב העני לשולחן, וכשהוגשו המאכלים המשובחים, הביט, הביט האורח בצלחת, אך לא יכול לטעום מהם דבר...

אותו הסיפור שמעתי מפי סבי ר' זכריה ז"ל, שהיה מדורי דורות בן קרקוב. וכך סיפר סבי:

הייתי כבר אב למשפחה. בליל שבת אחד בא "אורח" לבית המדרש שלנו. בשעת התפילה הוא ניגש אלי ואמר: אברך, יש לי בקשה אליך... הגבאי אמר לי, שעלי ללכת לסעודת ליל שבת עם ר' ליפא בוסאק... יכול אתה לומר לי מה טיבו של אותו יהודי? ... האמת - השם עצמו מוזר - ליפא... קליפא... אני חושש, שאין לצפות לגדולות משולחנו... הצבעתי על אבא - המשיך סבי - ואמרת: יש לך חוש מצוין, אבל מזל אין לך... נפלת לבור ריק, שאין בו מים... ידוע בעיר, שאצל היהודי הזה אוכלים בסעודת ליל שבת רק מנה אחת - קצת דגים בציר... אני מייעץ לך - אם אינך רוצה לצאת רעב מהסעודה, כשתקבל את הדגים, תבקש עוד ועוד ציר ולתוכו תשים עוד ועוד חלה - ואז לכל הפחות תהיה שבע. הלך האיש עם אבא לסעודת ליל שבת ומלא בטנו בחלה. כמעט שרוקן את השולחן ממנה. והנה מגישים מרק-עוף עם סולת. האורח אכל עוד, אך כנראה הציקה לו בטנו. הוא נאנח, אכל, מחה את הזיעה מעל פניו ולא יכול עוד... לא יכול... והנה מגישים בשר אווז מטוגן, ריחני, ממולא שום. האיש מביט על צלחתו, נושם ונושף ולאכול אינו יכול... ואבא מזרזו: אכול ר' יהודי, אכול... אל תבייש את השולחן... אל תבייש את בעלת הבית... ואולי אתה מעיר, שבה לא אוכלים אווזים? מגישים תרגימא של תפוחי עץ ושזיפים והאורח אינו יכול לקחת דבר לפיו...

את הסיפור הזה שמעתי גם ממתפללי בית המדרש "מגלה עמוקות" בו התפלל גם אבא, גם סבא, גם אבי-סבא וגם חותנו וכל המספרים קשרו את המקרה הנ"ל בשם סבי. האנשים האלה לא קראו את סיפורי עגנון. אולי מישהו מאנשי קרקוב העביר את הסיפור הזה, בדומה לסיפורים הקודמים, לעגנון, והסופר קשר אותו באדם ידוע במחוזותיו, שהיה גם רב בפשמישל ובסטרי וגם איש עשיר.

מי האיש, שהעביר לעגנון את הסיפורים מהווי יהודי קרקוב? ידוע, שבשנת 1907 ישב עגנון זמן מסוים בעיר לבוב ושם היה לעוזרו של הסופר גרשם באדר בהוצאת הבמה "העת". גרשם באדר היה בן למשפחה ותיקה ומושרשת בקרקוב. אביו - ר' יצחק באדר היה מלמד בתלמוד תורה בעיר זו, אחד הציונים הראשונים בה, נואם מלהיב וסופר. את סיפוריו פירסם ב"התור" ו"המגיד החדש", ערך את הבטאון "מחזיקי הדת", הוציא ספרוני סיפורים עממיים ביידיש - וברוח הזמן - שנושאים קצת מתולדות היהודים, קצת סיפורי מתח והומור ואחד מהם נושא את השם "מסתרי קראקא". הבן גרשם באדר (1868-1953) יליד קרקוב, היה בצעירותו תלמידו של רב העיר ר' שמעון סופר. בן 14 יצא ברגל לברלין ללמוד שם בבית המדרש לרבנים. בשובו לקרקוב היה למורה פרטי בעיר ובסביבה. אחר שעבר לעיר לבוב, היה לעסקן ציוני פעיל מאד והשתתף בעתונות העברית, היידיש, הגרמנית והפולנית. הוא הקים במות שונות בעברית וביידיש, הוציא מאספים ספרותיים וספרי לימוד, פירסם ספרי סיפורים, מאמרים ושירים ואף עיונים בתולדות היהודים, אך תמיד נשא בתוכו זכרונות הווי מחיי היהודים בעיר מוצאו קרקוב ועדות לכך - ספר זכרונותיו, שכתב בזקנתו ולו קרא בשם - "מקראקא עד קראקא".

אין ספק, שבמגעיו עם ש"י. עגנון בעבודתם המשותפת ב"העת", העביר גרשם באדר סיפורים מעירו לחברו-עוזרו, וזה עיבדם ולפעמים - בגלל מלאך השכחה - שינה בהם, כהחלפת בעל ה"תוספות יום-טוב" בבעל "מגיני שלמה" ולפעמים לא שלט בייצר הסרקזם וההלעה שבו, במיוחד, כשסיפור פיקנטי היה בידו, וספרו - גם ללא צורך בו מבחינת העלילה והאמנות, בדומה לאותו סיפור על האישה, המתפללת לפני התנצרותה. לפעמים גם יחס סיפור, הקשור באדם אלמוני, לרב מפורסם.

ועוד ל"בדמי ימיה":

בניגוד לסיפורי עגנון כ"הכנסת כלה", "בלבב ימים", "והיה העקוב למישור", ועוד, הרקומים כשרשרת אפיזודות, המלוות את הגבור הראשי, כשכל אחת מהן מהווה שלמות אמנותית, אך השמטתה לא תורגש בכללות היצירה, בנוי הסיפור "בדמי ימיה" באמנות אדריכלית כטרגדיה קלאסית, שכל פרט הכרחי וחסרונו יפגום בה. ברם דוקא תחושת הפונקציונליות שבמרכיבי היצירה מעלה שאלות, שהתשובות עליהם עשויות להוסיף אור על דרך עיצוב החומר בסיפורי עגנון.

הנובלה "בדמי ימיה" בנויה כמחזה, בעל דמויות ראשיות וצדדיות, ועלילתה מתפתחת בקווים חזיתיים של הבימה, בקווים פנימיים ואחוריים שלה, אך כל האלמנטים קשורים אלה באלה ומבוססים הגיונית. נובלה לא גדולה ובה שרטוט של עיירה יהודית בגליציה - חנויות וחנוונים, בית התפילה וחובשי בית המדרש ומהם החולמים על השכלה, בית ספר לבנות וסמינר, מורים, מלמדים, שדכן, חזנים נודדים, חוכרי אדמות-הסביבה, תחנת הרכבת ובית חרושת קטן, והנה - ריכוז המבט על בית יהודי אחד והעלאת הטרגדיה שבתוכו. העלילה הראשית - האהבה של עקביה מזל ולאה שלא התממשה - צומחת, מתפתחת ומשולבת ברקע היסטורי-תרבותי של התקופה - ימי הזרם הדו-כיווני: חלק מהנוער היהודי נוהה מהעיירות שבאירופה המזרחית למערב ולתרבותו, אותה שעה חלק מהנוער היהודי שבאירופה המערבית חש צמאון להכיר ואולי גם לחזור אל התרבות המורשתית, שממנה יצאו אבותיו בימי

ההשכלה. אין טעם להזכיר כאן מקרים מהתהליך הראשון, שהיה המוני, אך לשני ישמשו שלוש דוגמאות:

אהרן מרכוס (1843-1916) צעיר, בן למשפחה מתבוללת, עזב את עירו המבורג, בא לאירופה המזרחית, למד בישיבה, השתקע בחצרות האדמו"רים של רדומסק וטשורטקוב, חקר את עולם החסידות, פרסם ספרים בגרמנית על תורתה, כפי שהוציא ספרים על הפילוסופיה של הרטמן והקשר בינה לבין החסידות, הדפיס מחקרים על הלשון העברית והיה מראשוני הציונים בגליציה. בראשית המאה העשרים נישא שמו לפאר ולכבוד בין יהודי גליציה.

ד"ר נתן בירנבוים (1864-1937) יליד וינה, נטה בנעוריו להתבוללות, אך התרחק ממנה. בהעלותו את רעיון הלאומיות היהודית, הקים את אירגון הסטודנטים "קדימה" והוציא (1885) את הבטאון היהודי-לאומי "זלבסט-אמנציפציון". מכאן הוליכה אותו דרכו לתנועה הציונית וממנה, לאחר השתתפותו בקונגרס הציוני הראשון, אל היהדות הדתית במזרח אירופה, אותה ראה כתוססת חיים יהודיים. ברוח זו פרסם חיבורים רבים בגרמנית, עברית ויידיש, היה ליהודי דתי ודעותיו בתחום זה הביע בעיקר בחיבורו הגרמני "מחופשי לדתי".

בתחום הספרות העברית יוזכר כאן מרדכי גיאורגו לנגר (1894-1943-) יליד פראג, בן למשפחה מתבוללת, שעזב את עירו האירופית על חיייה הקלים, היפים והגיע לחצר האדמו"ר מבלז. הוא שב לפראג, אך אחר זמן קצר חזר לבלז, שם ישב ולמד במשך שנים את תורת היהדות והחסידות, בהסתגלו גם מבחינה חיצונית לחסידים ולעיר הקטנה - בלז. אחר שנים אחדות חזר לפראג והיה שם מורה לדת משה בבתי ספר ממלכתיים-טשכיים. כתב מחקרים וספרים בגרמנית וטשכית על נושאי תרבות היהודים ופרסם שירים בעברית.

זוהי גם דרכו של עקביה מזל ב"בדמי ימיה".

וכאן שאלה:

הן אביה של לאה חיבב מאד בתחילה את עקביה מזל, ובשעה מסויימת, שאפשר לראותה כשעת אירוסין של עקביה ולא, היה אף מאושר, וכך רשם עקביה בזכרונותיו:

"ויהי כתלות לאה את המזרח, ותפול הטבעת אשר במזרח ולא יכלה עוד לתלות את המזרח על הקיר. ותקח את הטבעת ותשם אותה על אצבעי ובחוט השני, אשר למחלפות ראשה, קשרה את המזרח בקיר ותקרא: אשרי איש שלא ישכחך, ואני קראתי אחריה: ובן אדם יתאמץ בך, ופתאם נתאדמנו שנינו. אביה ואמה הביטו ופניהם נהרו מגיל..."

מדוע שינה אבי לאה את דעתו ואמר לעקביה, שאינו יכול לתת לו את בתו, בנמקו את הדבר - "בתי חולנית היא... לא נולדה לעמל, ויגיעת בשר - מות לה. ואם לא אמצא לה מנוח ומתה על פני... ומינך עשיר הוא ובידו ניתן להחלימה, כי על כן נתתה לו..."

את התירוץ הזה מקבל חלק מהפרשנים כדברי אמת, וכך למשל כותב אליהו רוזיק - התנצלותו של אבי לאה מאירה את הפרת האירוסין כעוול, שנעשה לעקביה מזל מתוך חישובים כלכליים" (מעלות, אפריל, 1970).

אך אפשר לשאול: הלא אבי לאה הכיר את מצבו הכלכלי של מזל מקודם, ובית משפחת לאה אינו נראה להיות בית עניים, להיפך! עקביה, שבא מעיר גדולה במערב, מוינה, ובלי ספק ראה שם בתי פאר, בהכירו את בית לאה, מתרשם - "והבית בית אנשים אמידים". ואם גם אביה של לאה לא היה באותו הזמן עשיר כמקודם, הן בלי ספק, מצבו הכלכלי איפשר לו לעזור בטיפול רפואי של הבת היחידה ובמיוחד, שבבוא עקביה לבית לאה, היו הוריה בגיל של כ-40 שנה, ועתידם, גם הכלכלי, לפניהם.

גם אלי שביד הרגיש בכך, שלא הצד הכלכלי קבע בדחיית עקביה, וכתב: "הוא נדחה דוקא בשל היותו חוזר בתשובה, שמא משום שאותו ציבור יהודי, אליו ביקש לחזור, שוב אינו תמים באמונתו. יהדותו שלו (של אותו ציבור) היא יהדות של שגרה... עצם רצונו של עקביה לחזור בתשובה עושה אותו ליוצא דופן. הוא מכיר לבסוף, כי אין לו להיכן לחזור. כך, מכל מקום, יש להבין את העובדה, כי לאה אינה ניתנת לעקביה מזל" (שלוש אשמורות ע. 69).

לפי שביד, עקביה מזל הוא המרגיש "כי אין לו להיכן לחזור... כי הציבור הזה אינו תמים באמונתו" ולכן

הוא מחליט להסתייג ממנו ולהתרחק מהחברה הזאת, אך הטכסט אומר משהו שונה. מינטשי גוטליב מספרת, שמאז בא עקביה לעיירה לפני 17 שנה, הוא לא עזבה, ועקביה מזל כותב בעצמו בזכרונותיו: "ואני בבואי מעיר הבירה - קרבוני... בשפתם קרבוני ולבם רחוק ממני" ועליו מסופר: "כזר התהלך ביניהם - קרבוהו, ובהיותו כאחד מהם - חלק לבם ממנו". זאת אומרת, שעקביה נדחה על ידי הפרטים ועל ידי הציבור ומסיבה זו נאלץ למצוא לו בית מגורים מחוץ לעיירה ולא שהוא מאס בחברה של "יהדות של שגרה".

ועוד שאלה: אם רצה עגנון להציג דמות של חוזר ליהדות השורשית, המסורתית, מדוע בחר דוקא בבן למשפחת מומרים? ואילו הדמות הזו היתה ממשפחת מתבוללים קיצוניים, שעוד שומרים על שייכות לחברה היהודית, האם סיטואציה כזאת לא היתה מספקת? אלא, מלבד הרצון להשתמש בסיפור על משפחת פיינטוך מקרקוב פעל כאן גם גורם נוסף. כנראה, לאחר "האירוסין" גילה עקביה את האמת על משפחתו, סיפר שאמו היא בת למשפחה של מומרים. אמנם, היא חזרה ליהדות, בכל זאת בני המשפחה נותרו מומרים. כאן הסיבה לכך, שהחברה היהודית בעיירה החלה להתרחק מעקביה מזל וגם אביה של לאה לא יכול להשלים עם כך, שבתו תינשא למישהו, שמשפחתו הם נוצרים. ומעניין - הוריה של לאה אינם נקראים בשם, כאילו אין בהם משהו אינדיבידואלי והם מייצגים את דעת הקהל היהודי. לאחר שקבעו את עתידם של לאה ומזל, הם נעלמים מהסיפור, אף שבשעת מות בתם יכלו להיות רק בני 55 שנים ובסיפור אין רמז למותם.

ועתה - מדוע קרא עגנון לגבור סיפורו בשם מזל, שאינו שכיח בין היהודים האשכנזים? בשנת 1891 פורסמה המונוגרפיה בגרמנית המוקדשת לדמותו של בנימין זאב מייזל (1816-1867). האיש נולד בבוהמיה. אביו התנצר בנעוריו בנו, אך האם הרחיקה את בנה מהשפעת אביו. מייזל הצעיר למד לימודי יהדות, השתלם באוניברסיטאות של ברלין, המבורג וברסלאו, היה לרב ומטיף בשטטין ובסוף ימיו היה לרב ראשי בפשט. הוא כתב חיבור על נ.ה. ויזל, פרסם שירי דת ודרשות בגרמנית, תרגם לגרמנית את "בן המלך והנזיר" של אבן חסדאי, את "אבן בוחן" לקלונימוס בן קלונימוס, יסד וערך כתב עת גרמני בשם "הכרמל", אך בינו, שנטה לרפורמה מתונה, לבין האורתודוקסיה הקיצונית, קיים היה סכסוך ממושך. האין דמותו של ב.ז. מייזל - מוצאו מאב מומר, כשהאם שומרת על יהדותו של הבן, לימודי היהדות של מי שהוא בנו של מומר, פעילותו הספרותית, הדחי שבה הוא נתקל מצד היהדות האורתודוקסית, האין כל זה מזכיר את דמותו של עקביה מזל?

ואולי קרא עגנון את ספרו של קייזרלינג ובקריאת השם מזל לגבורו התכוון לרמוז לב.ז. מייזל, כאומר - אין דמות זו דמיונית בכלל...

ואף השם לאה לגבורת הסיפור - אולי גם זה בא במגמת ההרמזה לדמותה של לאה אחרת - אותה הנערה, בת עשירים מ"הדיבוק" (המחזה של אנסקי הודפס ב"התקופה" ספר 1 והסיפור "בדמי ימיה" בהתקופה ספר 17), שבדומה ללאה מהסיפור העגנוני, גם היא לא ניתנה לאהובה, בחור הישיבה, אלא לאיש עשיר, אך רוח האהוב השתכנה בה ובדומה לגבורת "בדמי ימיה" באומללותה ובנעוריה הוציאה את נשמתה.

המשך המאמר

למקור יצירתו של ש"י עגנון

מאיר בוסאק

- ה מ ש ך -

"תהלה"

שאלות שונות מעורר סיפורו של עגנון "תהלה" למשל:

- מה הם הכוחות החיוניים, שקיימו את תהלה וחישלו בה את רצון החיים בשנותיה האחרונות, כשהיא בת מאה שנה ולמעלה מזה? מה גרם למפנה הפתאומי בה והיא רוצה למות?

תשובה לשאלות אלה תימצא אולי על ידי העלאת סיטואציה פסיכולוגית, לה אקרא בשם "תסביך נעמי".

תהלה מתוארת כזקנה צדקנית, העוזרת לנצרכים רבים, אך את מעשיה ממש אנו רואים רק בטיפולה ברבנית החולה. מהו הקשר בין השתיים? לכאורה, הרבנית היא אישה זקנה, אלמנה עזובה, מוזנחת וחולה, תהלה - מבוגרת ממנה בהרבה, אך עדיין בריאה ודואגת לה. ברם, מאחורי המצב הזה שזורים בין השתיים חוטי עבר רחוק. אחרי מות שני בניה ובעלה נותרת לתהלה רק בת אחת. אותה אמור היה לשאת לאישה אביה של הרבנית, אך הנערה ברחה מבית אמה, התנצרה ונתפרדה החבילה. הבחור נשא אישה אחרת, והרבנית היא בתו. תהלה נשארה ערירית.

לאחר שנים קרה משהו מוזר, אך מציאותי. במצאה את בת האיש, שאמור היה להיות בעלה של בתה, החלה תהלה, הזקנה הבודדת, לראות בה כעין נכדתה, ואת רגשות אהבתה לבתה ולנכדיה שלא נולדו, העבירה על הרבנית. סיטואציה זו, כנקודות רבות אחרות ב"תהלה", מזכירה את הסיטואציה במגילת רות. גורלה של תהלה דומה לזה של נעמי. שתיהן אלמנות, לכל אחת מהן מתו שני בנים. בסיפורו של עגנון עזבה הנערה את עמה ואלהיה, כפי שעשתה האישה הצעירה במגילת רות, אלא שדרכיהן הפוכות - אחת יוצאת אל הגוים והשניה באה מהגוים. הסיטואציות הפסיכולוגיות של נעמי ושל תהלה דומות. רות, שהיתה אמורה להיות אם לנכדיה של נעמי, נישאת לאחר מות בעלה, בן נעמי, לבועז ובהיולד לה בן "ותקח נעמי את הילד ותשיתהו בחיקה ותהי לו לאומנת. ותקראנה לו השכנות שם לאמור: יולד בן לנעמי" (רות ד' טז-יז). כיחס נעמי לעובד בן רות, יחסה של תהלה לרבנית. כל עוד הרבנית בחיים, והיא זקנה וחולה וזקוקה לעזרה, קיים בתהלה רצון החיים, במות הרבנית - אין תהלה מוצאת עוד טעם לחייה וכעבור מספר ימים, היא מסתלקת מן העולם. הרגש המתואר לעיל אינו ספרותי בלבד. מעשה מקרוב בצעיר בן יחיד, שעמד לשאת נערה אחת לאישה. הוריו ראו כבר בנערה את כלתם לעתיד. יום החתונה נקבע, כל ההכנות לקראת החתונה נעשו, והנה - במלחמת השחרור נפל הצעיר. בחלוף זמן נישאה הנערה לאחר, הקימה משפחה וילדה ילדים, אך הורי הצעיר שנפל מוסיפים עדיין להתייחס אליה כאל כלתם ולילדיה כאל נכדיהם.

ועוד בעיה: תשעים ושלוש שנים עברו מאז ראתה תהלה את שרגא, חבר מימי ילדותה - וזכרו עמה מדוע? בספרו "שי. עגנון וח. הזז" מסביר י. בהט את התופעה הזאת באהבתה העמוקה של תהלה לשרגא, אהבה שהביאה אותה לניאוף נפשי בימים, בהם חייה עם בעלה. תוצאות החטא - העונשים שהחריבו את עולמה. הקושי בקבלת ההסבר הזה הוא בכך, שבכל הסיפור אין זכר - לא במעשים ולא במלים - לאהבה זו. אין תהלה מעלה איזושהי תכונה יפה של שרגא, אינה מזכירה איזה קו ביופיו החיצוני, הדברים הנרגשים ביותר בפיה על שרגא הם "ראוי הוא זה שהאיגרת נכתבת לשמו לכבוד נאה", אך מכאן לאהבה המרחק גדול. לפי עדותה של תהלה (ועדות אחרת אינה קיימת בסיפור)

התבטאו היחסים בין שני הילדים בכך: "אני הכרתי את שרגא, שהיינו משחקים באגוזים ובמחבואים, עד שהגדיל והתחיל לומד גמרא. משנתארסנו הייתי רואה אותו בכל שבת, שהיה בא אצל אבא וחוזר לפניו על כל מה שלמד בימות החול, ואמא נותנת בידי מגדנות ואני מביאם לפניו ואבא מחליק על לחיי ומאיר פנים לחתני". לאחר שנתבטלו האירוסין "מה שאירע לשרגא איני יודעת". היא לא התעניינה, לא שאלה, בקבלה את פקודת האב "שאבא גזר על אנשי הבית, שלא יזכירו את שמו של שרגא. אחר ימים שמעתי, שהוא וכל משפחת בית אביו עקרו את דירתם לעיר אחרת". "לאחר שלוש שנים לנשואי נפקדתי בבן זכר ולאחר שתי שנים חזר ונולד לי בן. ולאחר שתי שנים נפקדתי בבת. השנים נהגו כשורה והפרנסה היתה בשופי. הילדים גדלו והצליחו ואני ובעלי עליו השלום רואים ושמים. שכחתי את שרגא ושכחתי שלא קבלתי ממנו שטר מחילה... כל אותן השנים לא שמענו על שרגא כלום, שאחר שהוא וכל משפחת בית אביו הלכו להם מעירנו, נשתכחו ולא ידענו היכן הם" - הכך מדברת וכך נוהגת אישה שהיתה מאוהבת והרהרה באהוב לבה עד כדי ניאוף נפשי ואינה יכולה לשכוח אותו עד מותה?

אכן - תמונה אחת חרותה עמוק לבה של תהלה: "ביום השלישי חזר המחונן עם שרגא מן הדרך ובא אצל אבא. הוציאם אבא בנזיפה, קפץ שרגא ונשבע שלא ימחול לנו על העלבון. לא חש אבא לבקש מחילה משרגא, אף על פי שהיה אבא יודע, שאם מבטלין שידוך צריכין לבקש מחילה מן הנעלב".

נקודה זו עומדת במרכז עולמה הנפשי של תהלה - הרגשת הקללה, הרובצת עליה בגלל הפרת ההבטחה - האירוסין - "שלא ימחול לנו על העלבון". בעיה זו - הבטחת נשואין ברורה או מרומזת והפרתה והעונש על ההפרה - חוזרת ביצירותיו של עגנון, ואזכיר כאן את "בדמי ימיה", "סיפור פשוט" ו"שבועת אמונים". תהלה מאמינה, שכל האסונות, שבאו עליה, הם עונש על הפגיעה בשרגא, וזכרו אינו מעורר בה אהבה אלא - אימה. "משעמדנו מאבלנו (לאחר מות הבן השני) אמרתי לבעלי, מה נשתייר לנו, לא נשתייר לנו אלא תינוקת קטנה. אם לא נבקש מחילה משרגא, סופה כסופם של אחיה". ובספרה את סיפורה לסופר ובבקשה ממנו, שיכתוב את האיגרת לשרגא, מסיימת תהלה את דבריה: "כתוב לשרגא שאני מחלתי לו על כל הצרות שנתגלגלו לי על ידו, וכתוב לו שאף הוא צריך למחול לי. שכבר לקיתי די".

תחושת החטא שבהפרת ההבטחה-השבועה היתה מושרשת עמוק בעולם היהודי. העלבון נחשב לאחר החטאים החמורים ביותר. "נוח לו לאדם, שיפיל עצמו לתוך כבשן האש, ואל ילבין פני חברו ברבים" (ברכות מג). המלבין פני חברו ברבים יורד לגיהנם ואינו עולה, כאילו שופך דמים (בבא מציעא נח), המלבין פני חברו ברבים אין לו חלק בעולם הבא" (בבא מציעא נט). מכאן לכוחה של הקללה - "קללת חכם אפילו בחינם, אפילו על תנאי - היא באה" (ברכות נה), ליט (קלל) רב ואמר: מאן דמצערן לא לוקמוה לי בני, וכן הוזה" (שבת קח) - השמדת בנים מצד אבות. ולא אצלנו בלבד השתרשה האמונה בכוחה של הקללה. היוונים סיפרו על תוצאות הקללה, שקלל אדיפוס את בניו ומיטילוס את צאצאי פלופוס ותזאוס את בנו היפוליטיס וכו'.

תהלה מרגישה, שיש בפגעים, שבאו עליה, דבר יוצא מגדר הרגיל. המיתה המשונה של שני הבנים, מותו של הבעל, התנצרות הבת, תכיפות האסונות - כל זה מעיד על יד מענישה, והיא מקשרת את העונש עם הרגשת החטא כלפי שרגא.

הנושא של הפרת הבטחת הנישואין והעונש במות הילדים מקרב אותנו לאגדה התלמודית על הבור והחולדה. במס' תענית ח' בא נוסח האגדה - "מעשה בבחור אחד, שנתן אמונתו לריבה אחת שישאנה. אמרה לו: מי מעיד? והיה שם בור אחד וחולדה. אמר הבחור: בור וחולדה עדים בדבר. לימים עבר על אמונתו ונשא אחרת והוליד שני בנים, אחד נפל לבור ומת ואחד נשכתו חולדה ומת". האגדה הזאת זכתה לעיבודים שונים והפופולרי שבהם הוא מחזהו של גולדפאדן "שלמית". אולי הדיה מצויים גם ב"תהלה" של עגנון.

גם באגדה וגם בסיפור "תהלה" - הבטחת הנישואין שלא קויימה. העונשים זהים כמעט - הבן האחד של תהלה נפל לתוך ביצה, שקע וטבע בה, והרי מבחינה ויזואלית תואם האסון הזה לנפילה ומיתה בבור. הבן השני בסיפורה של תהלה - "הרבה חלו מן הדבר (דלת ובית סגולות), רחמנא ליצלן. לא היה בית, שלא היה שם חולה. פגעה בנו המחלה וחלה בנינו הבכור". אמנם הוא התגבר קצת על המחלה, אבל, אחר שהובהל על ידי אחד מטורף - הוא מת.

ידוע, שבאמונות עממיות רבות קשורה החולדה בדבר (דלת ובית סגולות). הפלשתים, שבהחזיקם את ארון ה' הוכו בכל מיני מגפות, מחזירים את הארון ומצרפים אליו כמתנה מפיסת "חמשה עכברי זהב".

היוונים, שראו באפולו גם אל מרפא ממחלות ומגפות, הציגוהו בפסל אפולו הסמינטי, כשהוא רומס על חולדות. גם הרפואה יודעת ללמד על עכברושים כמפיצי הדבר והם אף מבשרים את בואו ביצירתו של אלבר קאמי "הדבר". אצל עגנון בא במקום החולדה שבאגדה התלמודית - הדבר ממש.

אשר לבתה של תהלה, שלפי הסברת האם נטרפה עליה דעתה, נוסף על רצון האם לראות בהמרה זו ביטוי למחלת רוח, יש כאן אולי גם הד ממחזהו של גולדפאדן - גם טירופה של שולמית אינו טירוף ממש.

כאמור, האסונות שפגעו בתהלה, באו לפי דעתה כעונש על עלבוננו של שרגא. זוהי הסיטואציה גם במחזהו של גולדפאדן. בסערת רוחה פונה שולמית העזובה לחתול (ב"שולמית" מופיע חתול-הבר במקום חולדה), שהיה עד להבטחת הנישואין של אבשלום הצעיר

עורה, החתול, וקפוץ ממסתרי חורך
העמיקה את צפרניך אל בשרו ושרוט,
התיקה מחיק האובתו, סחב והשלך אל הברא החשכה,
חנקוהו, טבעוהו! אל תרף ממנו עוד!
נקם, נקם קחו! נקם על כלימתי"
(תרגום י. לרנר).

זאת ועוד - אחת האסמכתות, אותן תהלה מוצאת לקשר שבין מות בנה לפגיעה בשרגא, היא תואם הזמן - מספר הימים בין מותו של הילד ליום הבר-מצווה שלו היה כמספר הימים בין קריעת "התנאים" שלה עם שרגא ליום שנקבע לנישואיהם, ושני המקרים - מות הבן וקריעת "התנאים" היו במוצאי שבת. גם ב"שולמית" הראיה לכך, שמותם של שני הילדים בא כעונש מהשמים, היא בעקרון הזמן - שני הילדים מתו באותו היום בהפרש של שנה. ומבין אבשלום:

אצבע אלהים היא! ה,ה, שולמית, הנה עד היום
עוד לברך תמים עם השבועה! ועזובה תוחילי דם,
תשאפי ממני נקם, תועידיני למשפט נורא!
"אכן צדקת ממני" (שם).

יוון העתיקה

בנעוריו כתב ש"י. עגנון (אז עוד טשאטשקס) רשימה על עירו בוטשאטש - "עיר המתים" (העת, לבוב, כ"ח אדר תרס"ז) ובה סיפר אגדה על הבנאי, הקים בבוטשאטש, אשר היתה שייכת לגראף פוטוצקי, את בית הכנסת גדול. אותו בנאי בנה, לפי האגדה, גם את בית התפילה של הנוצרים ואת בית מועצת העיר. "לאחר שעשה הבנאי את כל אלה... העלהו הפריץ על ראש המגדל ומשם השליכהו ארצה, כדי שלא יבנה עוד בניין כזה באיזה מקום אחר".

אפשר להניח, שעגנון הצעיר (היה אז בן 19) מסר את האגדה כפי שסופרה בעירו, ללא שינוי. כחלוף למעלה מיובל שנים, פירסם שוב את האגדה הזאת בצורה מורחבת בספרו "עיר ומלואה" (1973) תחת הכותרת "בית המועצות הגדול". אף בגירסה החדשה מסופר על הגראף פוטוצקי, שהביא לעירו את האדריכל האמן תיאודור וזה הקים בה את בית המועצות של העיר. "ויכל תיאודור את מעשהו. וירא פוטוצקי את בית המועצות מבית ומחוץ ואת צלמי האנשים, אשר עשה תיאודור, ויאמר לתיאודור, הגדלת לעשות, תיאודור. וישאל אותו, הנמצא בנין מפואר אשר כזה? ויען תיאודור את פוטוצקי ויאמר, בפולין לא נמצא, גם ביתר הארצות לא רבים הם הבנינים אשר ישוו לו".

ואז אסר פוטוצקי את הבנאי באחד החדרים שבראש מגדל "ואת המפתחות לקח עמו, לבל תת לאומן לצאת מן הבית לבלתי בנות בנין כזה לאדונים אחרים". אבל תיאודור, שאומן גדול היה, בנה לו משרידי החומרים, שנותרו מהבניה - "ויעש לו כנפים לעוף... ויקשור אותן בכתפיו... ויעף וידא עד בואו אל גבעת היער... ולא עצר עוד כוח ויפל וימת..."

השוואת שתי האגדות מלמדת, שהסיום של השניה - מעשה ידיו של עגנון הוא. האם לפנינו פרי דמיון של המחבר או שאילה ממקור אחר? ושאלות נוספות: מדוע הבריחה היא בדרך כל כך בלתי טבעית כמו התקנת כנפים, בהן עף אדם ולא, למשל, באמצעות חבל? מדוע תיאודור, שהצליח לברוח אל מחוץ לתחום שלטונו של פוטוצקי, מת?

התשובה לשאלות אלה מעבירה אותנו לעולם האגדה היוונית. מעשה בדידלוס, איש אתונה, ובבנו

איקרוס. דיידלוס היה אמן, ממציא, פסל ואדריכל והרבה מאמצאותיו מסר למינוס, מלך כרתים. בין היתר, בנה בשביל מינוס את המבוך לבירינתוס, המפורסם בכל יוון. והנה רצה דיידלוס לחזור למולדתו, אך מינוס חשש פן יבנה האדריכל שלו בניינים מפוארים גם במקומות אחרים, שיוכלו להשתוות לאלה שבארצו, כרתים. מה עשה? סגר את דיידלוס ואת איקרוס במאסר, אבל דיידלוס התקין כנפיים לעצמו ולבנו והשנים ברחו ממאסרם. בשעת בריחה זו נהרג הבן. את האגדה היוונית הזאת הרכיב עגנון על אגדת עירו בוטשאטש... ואין זה מקרה בודד ביצירתו, אך בטרם יורחב כאן הדיבור על הנושא הזה תועלה השאלה: האם שימוש חלקי באלמנטים, שאינם פרי ראייתו, מחשבותיו המקוריות או דמיונו של סופר פוגמים בחשיבות היצירה. האם אדריכל, ויהי הגדול ביותר, אינו מרכיב בבנייניו עיטורים, עמודי שיש, חלונות, ויטראז'ים, תמונות וכו' וכו' - מעשי ידי אמנים אחרים והוא, באירגון החמרים הנ"ל כמוסף לתכניותיו, יוצר את השלמות והפאר בארמנותיו? האם השימוש האמנותי באלמנטים אלה פוגע בגדולתו? העיקר - כיצד משתמש האמן בחמרים שאולים, כיצד הוא מנצלם למען שלמות יצירתו. מי לנו גדול כהרמב"ם, שבהקדמה ל"שמונה פרקים" כתב:

"ודע, שהדברים אשר אומר בפרקים אלה ובמה שיבוא מן הפירוש, אינם עניינים שבדיתים מעצמי ולא פירושים שחידשתיים. אמנם הם עניינים מלוקטים מדברים חכמים במדרש ובתלמוד וזולתם מחיבוריהם (סעדיה גאון, אבן גבירול, יהודה הלוי, אברהם בן עזרא) ומדברי הפילוסופים (סוקרטס, אפלטון, אריסטו) ומחיבורי הרבה בני אדם. ואפשר, שאביא לפעמים מאמר כולו מספר מפורסם, בלשונו, אין בכל זה רוע".

אשר לעגנון, הקולט אלמנטים חיצוניים ביצירתו, לנושא זה הקדישו את מחקריהם הפרופ' הלל ברזל על קפקא ועגנון ובאחרונה - הפרופ' גדליה נגאל "ש.י. עגנון ומקורותיו החסידיים".

עתה, נדון על הנושאים היווניים ביצירתו - עיקר נושאי יצירתו של עגנון הוא מעולם היהדות לדורותיה - מאגדות ימי הבינים עד הסיפורים מהעבר הקרוב של יהודי גליציה וההווה של יהודי גרמניה ועד תיאורי ההווה של הישוב המתחדש בארץ. יצירתו זו הביאה מבקרים שונים לדעות על סטיליזציה ברוח סיפורי חסידים וספרי יראים, אחרים ראו בעגנון סופר, שספג לתוכו מספרות ישראל של כל הדורות ויצר ברוחה. הדבר הגיע לידי כך, שחוקרי הספרות החלו לחפש בספרות ישראל סבא מקורות צירופי מלים, אמרות ושברי פסוקים שבסיפורי עגנון ולדרוש תלי-תלים של כוונות ורמזים. הצד השווה של כמעט כל חוקרי עגנון הוא ראיית התגלמות היהדות ביצירתו גם מבחינה אידיאלית - פנימית וגם מבחינה צורנית-חיצונית, אך ליצירת עגנון חדרה גם המוטיביקה היוונית. אין הכוונה כאן לנושאים, המושקעים בה והם משותפים לתרבויות רבות ועוברים מדור לדור, כגון מוטיב הגורל או אימת הקללה ("שבועת אמונים", "תהלה") אלא לנושאים, המיוחדים ליוונים. החדירות האלה מתגלות בצורות שונות:

1. העלאת מוטיבים יוניים או הדים מהספרות היוונית בצורה גלויה תוך הזכרת המקורות.
2. מיזוג מוטיבים עבריים עם יסודות האגדה היוונית.
3. העברת רעיונות מעולם המיתוס היווני לעולם ההווה היהודי.
4. אפיזודות ופרטים מועברים מהספרות היוונית ומושקעים ביצירת עגנון.

על יעקב רכניץ, גבור הסיפור "שבועת אמונים" מספר עגנון:

"תחילת עיסוקו של רכניץ במקצוע זה חקר אצות הים כך היתה. כשנכנס לאוניברסיטה, לא בחר לו מקצוע מיוחד, אלא שוקד היה על כל המדעים וביחוד על מדעי הטבע, שכל מקצועות המדע וביחוד מדעי הטבע לקחו את לבו. וכבר ראה את עצמו תלמיד עולם, שאינו יוצא מכתלי האוניברסיטה עולמית. לילה אחד קרא בהומרוס. שמע קול כקול גלי הים ועדיין לא ראה את הים. סגר את הספר וזקף את אזניו לשמוע. ואותו קול מפוצץ והולך כקול מים רבים... למחר דומה היה רכניץ למי שפלטוהו גלים לאי-שם וכן כל הימים אחר כך..."

כנראה, לפנינו הדים לרושם הגדול, שעשתה על עגנון "אודיסיה", אשר גבורה מיטלטל שנים על פני ימים ואיים. ועגנון ממשיך:

"קרוב לוודאי, שאותו מעשה בקריאת הומרוס וכל שמסתעף מזה, אינו אלא אגדה, ואף על פי שאין ראה לדבר, ספקותיו מועטים מכל הסברות, שאפשר להסביר בהן מעשיו של רכניץ, שבחר באותו מקצוע".

שיחותיו של רכניץ עם הנערות -

"מעולם לא שח רכניץ עמהן במקצוע שלו. אבל מספר היה על ארצות וימים, עמים ושבתים, שירה וחזון, מנהגים ונימוסים. אם שמעת מפי נערה ביפו דברים על יוון ורומי, על ספפו ומידעא, דע ששמעה מיעקב רכניץ".

והנה נסיון לשבץ את רכניץ (אולי תוך קריצה אירונית) במסגרת עולם יווני עתיק. רכניץ "קפץ ממיטתו ונטל קערה של צוננים וטבל ראשו במים והתרחץ וגילח את זקנו. ואסקלפיוס, אל הבריאות, הגן עליו, שלא פצע את סנטרו ולא חתך את עורו". ובאותו סיפור - הרהור רחוק מתפיסה יהודית מקורית: "קנאת אלים עושה פעם כך ופעם כך, כדי שלא נדע מעצמנו מה טוב לנו ומה לא טוב לנו". בשעה שהנערות עורכות על שפת הים תחרות מרוץ, שמטרתה זכיה בזר האצות של רכניץ

"אמרה לאה, לא כך היה מנהגם של היוונים, אלא כך היה מנהגם - הבחורים היו רצים וכל הקודם את חברו, זוכה ומקבל זר לראשו מידיה של היפה שבבנות... אמרה אסנת, מאחר שאותם הבחורים מתו ואנו חיות, נעשה אנו את שהבחורים היו עושים..."

וב"הכנסת כלה" מסופר - "וכל אותו הלילה היה גבריאל, בעל עין אחת, מציץ בו ואותה עין מרקדת והולכת ופתאום קבעה עצמה על מצחו, כאותם שנמצאים באי הים, שיש להם עין אחת במצחם" - האין הכוונה כאן לקיקלופוס המתואר ב"אודיסיאה"?

ב"תהלה" מאמינה גבורת הסיפור, שהאדם מופיע בעולם העליון באותה הצורה החיצונית, בה הוא מסתלק מהעולם הזה והיא אומרת - "וכי לא יפה יותר לבוא לעולם העליון, כשכל האברים שלמים ולהחזיר את הפקדון כשהוא שלם" - הן באותו הרעיון מנחמת המקהלה בטרגדיה של סופוקלס את אנטיגונה, היורדת בצעירותה לבור:

"אולם בזר תהילה ותפארת /
את יורדה לחדרי מתים, /
לא מחלה הציקה לבשרך /
ולא נגעה בך חרב"
(תרגום א. קמיניקה).

ב"בלבב ימים", בתארו את עליית החסידים לארץ ישראל, מספר עגנון על המנגינות, הבוקעות בעולם, בשעת עלייה זו -

"קול של שירים ותשבחות, שמתעלה מרקיע לרקיע... כנגדם עולה קילוסו של הקב"ה מן המים... מים שאין להם לא אמירה ולא דיבור, אפשר שהם מקלסים את הקב"ה כל כך? אלא אלו קולות של ילדים וילדות, שהשליכו עצמם לתוך הים כשעלה טיטוס הרשע לירושלים, הביא עמו שלושת אלפים ספינות ומלא אותן ילדים וילדות. כיון שבאו בתוך הים, אמרו: לא די שהכעסנו את הקב"ה בביתו, אלא שעדין אנו מתבקשים להכעיסו בארץ אדום, מיד קפצו כולם לים. מה עשה הקב"ה, נטלם בימינו והביאם לאי גדול נטוע כל מיני אילנות טובים... וכל אותן השנים, שאותם הילדים והילדות יושבים בתוך הים, הם מצפים תמיד לישועה, ואין ספינה הולכת לארץ ישראל, שאין הילדים והילדות הולכים אחריה, שכשהם רואים ספינה בים, אומר אחד לחברו: הגיע זמן קיבוץ גלויות. מיד נטל כל אחד גל גדול מגלי הים ורוכב עליו כפרש שרוכב על סוסו, עד שהוא מגיע סמוך לספינה. ודרך הילוכם הם משוררים: מבשן אשיב, אשיב ממצולות ים, וקולם כקול פעמוני זהב בשולי המעיל ונשמע ליורדי הים. ושמענו ממגידי אמת, מעשה שהיו מפליגים בים הגדול לארץ ישראל ושמעו קול ערב, בקשו לקפוץ לתוך הים ולילך אחר הקול, קשרו אותם הספנים באבנטיהם עד שהתרחקה הספינה מהם".

לכאורה מקור האגדה במסכת גיטין נ"ז:

"מעשה בד' מאות ילדים וילדות שנשבו לקלון. הרגישו בעצמן למה הן מתבקשים אמרו: אם אנו טובעין בים, אנו באין לחיי העולם הבא... כיון ששמעו ילדות כך, קפצו כולן ונפלו לתוך הים. נשאו ילדים קל וחומר בעצמן ואמרו: מה אלו שדרכן לכך - אנו, שאין דרכנו לכך על אחת כמה וכמה. אף הם קפצו לתוך הים..."

השוואת המקור לסיפורו של עגנון מעלה שאלות אחדות: מהיכן האי בסיפורו של עגנון? מהיכן השר המקסים, המביא את השומעים לקפיצה לתוך הים, קפיצה שאפשר למנעה על ידי קשירת המאזינים?

כנראה, הסיפור מהגמרא התמזג אצל עגנון עם הסיפור על הסירנות שב"אודיסייה", לפיו מצויות סירנות באחד האיים והן שרות בקול מקסים ומושך את שומעיו אל הים. ברצותו לשמוע את השיר ולהימנע מקפיצה לים, ציווה אודיסאוס לספנים לקשור אותו בחבלים לתורן האניה.

ושבו סיפור "מעלות ומורדות" של עגנון - מעשה ביהודי עשיר מאד ומצליח במעשיו באחת העיירות. פעם אבד ארנקו, המלא כסף. חזר היהודי למקום האבידה ומצא את הארנק מונח במקומו - איש לא נגע בו. זה היה השיא וגם נקודת המפנה בהצלחתו. מאז החל היהודי לרדת מטה-מטה. לכאורה לפנינו דוגמא לגלגל חוזר בחיים, אך מתעוררת שאלה - מדוע דוקא מציאת הדבר האבוד משמשת נקודת מפנה? כאן עולה האגדה על טבעת פוליקראטס המלך, שכל דרכו היתה בסימן עליה והצלחה עד שטבעתו, שנפלה לים, חזרה אליו במעי הדג, שהובא אליו. מאז החל המלך לרדת עד לכשלונו. אמנם, הסיפור אינו מצוי אצל הומרוס, אך אין ספק, שעגנון הכיר את הבלדה של פ. שילר "טבעתו של פוליקראטס", הבנויה על סיפורו של הרודוטוס היווני. לפי עדות עצמו ב"סיפור פשוט" היו צעירי גליציה בדורו שקועים בקריאת שילר.

ועוד - ב"והיה העקוב למישור" - לא כאודיסאוס, שיצא מביתו למלחמות, יצא מנשה חיים למרחקים. את היהודי אילצה מלחמת הקיום לנדוד מביתו, בחיפוש פרנסה וברצון לשקם את חנותו שנהרסה - זו מלחמתו. מנשה חיים מיטלטל ונוודד ובדומה לאודיסאוס חולם על חזרה לביתו. אחר שנים, בהתקרבו לעיירתו, מהרהר מנשה חיים באשתו ומקווה למצוא אותה, כשהיא, מלאת געגועים אליו, יושבת בבית וסורגת פוזמקאות - האין התמונה הזו מזכירה את פנלופה, המחכה לבעלה אודיסאוס, תוך מעשה סריגה? מנשה חיים חזר לעירו

"וכלב גדול קפץ עליו עד שפרחה נשמתו כמעט מפחד... אך הכלב לא עשה לו כל רע. רק התאבק בעפר רגליו ולקק את בגדיו במין געגועים וריצוי, כאילו מכיר הוא לו מתמול שלשום".

מה למנשה חיים ולידידות של כלב? האם יהודי כמנשה חיים יגדל כלב בביתו? האם כלב זר, השייך לאיזה גוי בעיירה, יתקשר עד כדי כך לחנווני יהודי מתושבי המקום, עד שיכירו לאחר שנים רבות "וילקק את בגדיו במין געגועים? כנראה, גם כאן הדים מ"אודיסייה" - בה הכלב הזקן הוא הראשון המכיר את בעליו אודיסאוס, החוזר לביתו אחר נדודים של כעשרים שנה.

"האדונית והרוכל"

בלי להכנס לתחומם של מחפשי אלגוריות ב"האדונית והרוכל" כדאי גם לעמוד על הסיפור כפשוטו, על מרכיביו-שרשיו ונופו בסיפורת העממית. שלוש נקודות יסודיות בעלילת הסיפור:

1. ההתקרבות בין הרוכל והאדונית ואהבתם;
2. התגלות האדונית כאישה טורפת גברים;
3. הצלתו של הרוכל.

הרובד הריאלי שבסיפור מעורב בפנטסטי. הריאלי לקוח מההווי היהודי של רוכל נודד בכפרים, בתוך עולם של גוים, ומציע את חבילת סחורתו. באחד הימים מגיע הרוכל לבית מבודד ולאחר הפצרה מרובה בדירת הבית היא קונה אצלו סכין של ציידים. דוקא סכין של ציידים. היהודי ממשיך בדרכו, אך הלילה, הגשמים והתעיה ביער מחזירים אותו לבית האדונית, בו הוא מוצא מחסה. הישיבה בבית מתארכת, ובמשך הזמן מועבר מקום לינתו מחדר הכלים והרפת אל מיטת בעל האדונית שאיננו.

כעת מתגלה השוני בין הרוכל לאדונית. הוא מרוצה, במצאו בית ומנוח לאחר נדודיו המרובים, היא טומנת בקרבה את הכח הקמאי שבשילוב יסוד הארוס והטאנאטוס, האהבה והמות, בה יסוד המכשפה, המוצצת את דמו החם של הגבר עד תומו.

לפנינו גלגול מוטיב קדום על סוג של נשים, הגוררות את הגבר לקראת מותו. היוונים ידעו לספר על הסירנות, השוכנות באי שבים ומושכות בקולן המקסים את הגברים אל תוך הגלים הבולעים. הם סיפרו על בנות המלך דנאוס, שרצחו בליל כלולותיהן את בעליהן, ועל הטאלאנטה, שהרגה כל בחור, אשר רצה לשאת אותה, אם לא גבר עליה במרוץ. גם העברי הקדום ראה במשיכה הארוטית, הטמונה באישה מסוג מסוים והנקראת ב"משלי" אישה זרה, יסוד של כישוף, המביא השמדה על הגבר. "כי נופת תטופנה שפתי זרה וחלק משמן חיכה, ואחריתה מרה כלענה, חדה כחרב פיות. רגליה יורדות מות" (ה, ג-ה); "זונה טובת חן, בעלת כשפים" (נחום ג, ד); "שלוש לא תשבענה, ארבע לא אמרו הון - והנה הצירוף

המפתיע - שאול ועוצר רחם" (משלי ל, טו-טז).

אולי מצאה הדעה הזאת גם סימוכין בתצפיות בטבע, באשר הנקבה של העכביש טורפת את בן זוגה לאחר הזדווגותם, והזכר בדבורים, המפרה את המלכה במסע הכלולות, מת אחרי ההפריה.

מוטיב האישה, המושכת אליה מאהב ואחר שזה נמאס עליה, היא רוצחתו, חדר לתחום המושגים בצורת "האישה הוואמפיר" ועובד גם ברומנים, למשל "האטלאנטידה" של פייר בנאוה. זאת ועוד - בניגוד לדמות הדון-זואן הגברי, המסתפק בפיתוי נשים ועזיבתן, האישה מהסוג הוואמפירי, המפתה את הגברים, מופיעה באגדות הנ"ל כמשמידה אותם בסוף.

שמותיהן של הדמויות, המופיעות ב"האדונית והרוכל" אינם מקריים. שם הגבר יוסף, כיוסף התנ"כי, המגלם במסורת היהודית את היופי הגברי, המושך גם את בנות הגויים. על הפסוק "בנות צעדה עלי שור" (בראשית מט, נב) אומר רש"י: "בנות מצרים היו צועדות על החומה להסתכל ביופיו" (של יוסף). שם האדונית הליני מזכיר את הליני היפה, בת יוון, רעייתו של מנלאוס, שברחה עם פאריס, נסיך טרויה, ובכך גרמה למלחמה בין היוונים לטרויה ולמותם של אלפי גברים.

עגנון מבליט בסיפורו את היסוד הקטלני, הנמצא בסוג מסויים של נשים והמכוון כלפי בעליהן. ואלו דבריו: "ואפילו אדם אוהב אישה כשמשון את דלילה, לסוף היא מהתלת בו, לסוף היא מציקה לו, עד שנפשו קצרה למות". יש ובהשפעת קיסמה של האישה נכנס הגבר למצב של היפנוזה ולתחום האירציונלי. גם הרוכל, בפנותו אל האדונית "התחיל מדבר לפניו בדברים, שאזן של אישה בחורה אוהבת לשמוע. אלוקים יודע מהיכן נטל רוכל פשוט דברים כגון אלה". האדונית מפטמת אותו. "בכל יום התקינה לו סעודה מכל אשר היה לה בבית ובשדה, כל עוף טוב וכל עוף שמן... ופינקתו במאכלים ובמשקאות" - האין הליני זו מזכירה את המכשפה באגדת האחים גרים "הנזל אונד גרטל"? והאווירה האופפת - הן כך לוחשת היא לרוכל: "נשוק אותי, עורבי... נשוק אותי, נשרי... בראשונה, כשהראית את עצמך לפני, רציתי לשסות בך את הכלבה" - האין כאן דמות המכשפה העממית, המלווה עורבים, נשרים וכלבים? ואם כך - אולי גם הגורמים החיצוניים, שהחזירו את הרוכל לביתה של האדונית, לא היו מקריים, דמותו של יוסף, שנחרתה בלבה, הביאה אותה להחזירו לאחר שהלך. הוא חזר ושהה עמה, עד שהמשיכה הארוטית אליה החלה להחלש אצלו, ואז החליטה האדונית להשמידו, לטרפו כל עוד טיפת דם חם בו. הן זהו רקע מותם של בעליה הקודמים. ברם בלילה הגורלי לא היה הרוכל בחדרו. בתקופה האחרונה הוא התחיל לחוש את אימתה של האדונית. הוא הבין, שדבריה על הריגת הבעלים הקודמים ואכילת בשרם, אינם מלל סתם. בהרגישו בריח שבנשימתה את הרעב שבה, התחיל לחשוש לחייו. אותו לילה נפל עליו פחד גדול, הוא רצה לומר "שמע ישראל", אך היות שפסל נוצרי היה בחדרו - יצא החוצה להתפלל, ובהכנס האדונית לחדרו והסכין בידה והנה - החדר ריק. בשובו לחדר, מצא הרוכל את מיטתו דקורה בסכין ואת האדונית פצועה. כשהתקרב אליה

"נעצה את שיניה בגרונו והתחילה נושכת ומוצצת. לסוף דחפה אותו וצווחה, פוי מה קר אתה, דמך לא דם, אלא מי קרח".

פצועה וחלושה לא אזרה האדונית כח להרגו ולנקום את עלבון האישה, שאינה מרתיחה עוד את דם הגבר. רק בדקירות במיטתו נותרו עקבות זעמה.

ועתה - אגדת עם פולנית "על בת מלך מכושפת", שנרשמה בעגה העממית ע"י ס. חלחובסקי והופיעה בווארשה בשנת 1889. מעניין הדמיון במוטיב, בנסיבות ובדרכי ההתגברות על הסכנה בשני הסיפורים - בעברי ובפולני.

מעשה בבת מלך, שביקשה לפני מותה להציב יום-יום חייל על יד קברה. קברו אותה בכנסייה. בלילה הראשון העמידו ליד קברה חייל, והיא טרפה אותו. אותו דבר קרה לחיילים, שהוצבו בלילה השני, השלישי, הרביעי... פעם הציבו השרים על יד קברה חייל, בעל אישה וילדים (כוונת האגדה, כנראה, שבחייל זה לא היה אותו צמאון מיני של רווק. בסיפורו של עגנון הרוכל הוא רווק). כשהלכו השרים מהכנסייה, ברח החייל. פגש בזקן אחד. אמר לו הזקן: אל תברח, הם תמיד ימצאו אותך ויענישו. לך לכנסייה, את הרובה המכודן תקע ברצפה, שים עליו את מעילך ואת כובעך והסתתר במקום המקהלה. היא לא תמצא אותך. עשה החייל כדברי הזקן. התעוררה בת המלך ותקעה שיניה בבגד. החלה לחפש את החייל ולא מצאתה. בלילה הבא שלחו השרים שנית את אותו החייל לשמירה. ברח האיש מהכנסייה. פגשו הזקן ואמר לו: אל תברח, הם תמיד ימצאוך. לך לכנסייה, עשה כבפעם הקודמת והסתתר מאחורי המזבח - שם היא לא תמצא אותך. עשה החייל

כדבר הזקן. היא יצאה מקברה, נגסה בשיניה ברובה. היא היתה מאד-מאד רעבה, כי זה יומים לא אכלה. התרוצצה בכנסייה, אך את החייל לא מצאה. ציווה המלך לחייל ללכת לשמירה בשלישית. ברח החייל מהכנסייה. פגשו שוב הזקן. אמר לו: אל תברח, הם ימצאוך - קח לך ספר, צלב ומקל, את הרובה המכודן תקע ברצפה, עליו שים את מעילך וכובעך, עמוד למראשות הקבר והיה, בצאתה מהארון, אתה תכנס לתוכו, תשכב בו, את הצלב תשים על החזה, את המקל מימין ואת הספר משמאל. וכשהיא תרצה לחזור לארונה, אל תתן לה. תצווה אז לה לקחת מעליך את הצלב והספר ואחר תדרוש ממנה לקרוא בספר, תכה אותה במקל וראית את אשר יהיה. קמה בת המלך והיא מאד רעבה. רצתה לחזור לארון והנה החייל בתוכו.

- פה אתה, צפורי, עכשיו אטרופך, צא מכאן, צא מהר...

אך החייל ענה לה: לא אצא כל עוד לא תסירי ממני את הצלב והספר. השחירו פניה. לא רצתה לנגוע לא בצלב ולא בספר. אך הוא לא ויתר. לקחה. ציווה עליה ללכת אל המזבח. הלכה. פתח את הספר וציווה עליה לקרוא. לא רצתה. התחיל להכותה במקלו. אותה שעה החלה להקיא מתוכה חייל ראשון חי. עד שפתחו את הכנסייה בבוקר היא הקיאה מתוכה כל כך הרבה גברים, עד שלא יכלה הכנסייה להכיל את כולם.

הנה אמונה עממית בכוח ההשמדה שבארוס, הטמון בנשים מסויימות, ובכוחו של יסוד הסאקרלי, המציל את הגבר ממות כזה - מוטיב שעובדו עגנון תוך יהוד האווירה - רוכל במקום חייל, "שמע ישראל" המגן במקום הצלב, יהודי בודד ונודד בתוך מרחב של שדות ויערות מול אדונית נכריה על כל כשפיה ועושרה במקום בת המלך, הכנסייה והשרים. ומובנת גם התגלותו של הזקן המופלא לחייל, הרוצה לברוח מבת המלך והעדר התגלות כוח עליון ומציל (נניח - אליהו הנביא) לרוכל. הרוכל אינו זוכה להתערבות הכוח העליון, כי ישיבתו בבית האדונית רצויה לו, רק הרגשת הסכנה במאוחר מרעידה את שפתיו בתפילת "שמע ישראל" וזה גורם להצלתו.

הארכיליסטים

בסיפור "בלבב ימים" של עגנון מתוארת, בין היתר, אישה יהודיה, שבעלה עזב אותה והצטרף לכנופיית שודדים, עמד בראשם כארכיליסטים ושדד עוברי דרכים, עד שנתפס על ידי השלטונות ונתלה. תמוה עומד הקורא - יהודי ארכיליסטים? ופליאה בתוך פליאה - ארכיליסטים זה החזיק אצלו זוג של תפילין...

למושג "גזלן יהודי" יש גון הומוריסטי ורבות הבדיחות, המספרות על שודדים יהודיים שלומיאליים, היוצאים ליער מצויידיים בגרזינים, תובעים מעוברי דרכים כסף ותכשיטים ומסתפקים בקמצוץ טבק. אמנם, ריאלי הוא הטיפוס של מוטקה גנב, גבור הרומאן של שלום אש, ברם מוטקה, איש העולם התחתון, גנב הוא ולא ארכיליסטים, המתנפל ביערות ובהרים על עוברי דרכים.

האם הועלתה בסיפורו של עגנון דמות שלא היתה ולא נבראה ואין לה "אחיזה במציאות חייה של החברה היהודית באירופה המזרחית והדמות היא רק פרי דמיונו של סופר? ואולי לפנינו רק קריצת עין של המחבר, האוהב לתבל בהומור ובגרוטסקה את יצירתו? ואולי בדמות הארכיליסטים היהודי באה לידי התפרקות סוריאליסטית-סמלית, בדוגמת תיאור מעשהו - של חנניה, הדמות הראשית ב"בלבב ימים", הפורש מטפחתו על הים ומתיישב עליה, והמטפחת צפה על פני המים עד שחנניה מגיע עליה לארץ ישראל.

כי איך זה יתכן - יהודי ארכיליסטים?
אכן - יתכן.

בארכיון הברנרדינים שבעיר לבוב נמצאת החלטת המועצה המחוזית בווישניה, המטילה עונש מות על יהודי אחד בשם יהודה, שביצע מעשי שוד בסוחרים לא-יהודים, עוברי דרכים, והיה מתנפל על חנויות במטרת שוד. ביצירה פולנית אחת "המראה הפולני לציבור", שהופיע בחרוזים בשנת 1789, דרש המחבר לגייס יהודים לצבא הפולני, הואיל והם:

חסרי צלקות מקרבות מלחמות
בעד המולדת, בה מצאו מנוח,
אך אם עוז להם להרוג ולשדוד
למה לא ישרתו בצבא?

בספרו של אלכסנדר פרדרו "זכרונות מתקופת נפוליון" (ווארשה 1917) מסופר על כנופיות של שודדים, ששכנו במאה השמונה עשרה בהרי הקארפטים ובתוכן גם כנופיות יהודיות. פרדרו מזכיר את היהודי ינקל וולף, שעמד בראש כנופיה של כמה תריסרי שודדים ותקף את עוברי הדרכים במחוז סנוק (גליציה המרכזית, לא רחוק מבוטשאטש, עיר מוצאו של עגנון). במטרות שוד היה ינקל וולף מתנפל גם על בתי מגורים. אחרי מאמצים ממושכים הצליחו השלטונות לתפוס אותו ולהביאו בכבלים לעיר לבוב. ביום 16 במאי 1787 הוצא הליסטים היהודי להורג, הוא שהתפאר, כי על אף היותו שודד, לא הרג אדם מימיו.

יתכן שעגנון קרא את ספרו של פרדרו ויתכן שמסורת בעל פה על שודדים יהודים, אשר פעלו בשכנות עירו, הגיעה אליו; אולי המקור לדמות הארכיליסטים היהודי היה לעגנון ספרו של ר' יאיר חיים בכרך "חות יאיר". בספר זה מספר המחבר, שנשאל "מארץ רוסיה" בדבר יהודי, שרצח את חברו בסכין ואחר כך היה "פורק עול" ונעשה "ריש בריוני וחברי גנבים". כאן גם אולי התשובה לשאלה - איך הועבר תחום פעולתו של הארכיליסטים שב"בלבב ימים" לאוקראינה? אך עומדת לפנינו שאלה אחרת:

מהיכן הקשר אצל עגנון בין ארכיליסטים לזוג של תפילין, שאותו מצאו בין כליו של השודד? מהיכן צץ פתאום בסיפור נושא התפילין? אחד משלישיית "החוזים" הגדולים והמפורסמים מאד בפולין היה המשורר זיגמונד קראשינסקי, שכתב בין היתר את הסיפור "אגא חאן" על ההרפתקן דימיטרי הכוזב, אשר הצליח לרכז סביבו קוזקים, טטרים ופולנים ופתח במאבק על השלטון ברוסיה. הוא זכה גם לנצחונות - עד שנרצח. לפי קראשינסקי היה הטוען לכסא המלכות במוסקוה יהודי מוסווה ולאחר מותו נמצא אצלו זוג של תפילין.

אפשר להניח, שעגנון איש גליציה הפולנית, קרא את יצירות זיגמונד קראשינסקי, מגדולי היוצרים הפולנים.

בחיבורו "ש"י עגנון ומקורותיו החסידיים" (תשמ"ג) הצביע הפרופ' גדליה נגאל בין היתר על שני מקורות, שיכלו לשמש יסוד לסיפור המיסגרת של "והיה העקוב למישור" לש"י עגנון. האחד מהם פורסם באוסף סיפורים חסידיים "מעשה הקדושים" (תרנ"ה) ונכלל אח"כ גם בכרך החמישי של "ספר המעשיות" למרדכי בן יחזקאל תחת הכותרת ב"עקבות איגרת אחת", השני הובא בספר "שמן הטוב" מאת ר' אברהם שמחה בונם מיכלסון (תרס"ה) וגם אותו כלל מרדכי בן יחזקאל בכרך הנ"ל של ספרו, בהכתירו את הסיפור בשם "היורד". טוב עשה בן יחזקאל בסדרו את השנים זה בצד זה. לדעתי קיים קשר פנימי ביניהם. שניהם הוצמחו כנראה בסביבה חסידית במגמה מסויימת.

בשניהם מדובר על יהודי עשיר שהתרושש ולא מצא דרך להשתקם אלא בבקשת עזרה אצל גדולי העולם היהודי בזמנם. בסיפור אחד פנה המתרושש לר' יחזקאל לנדא, הרב מפראג, מגדולי עולם הרבנות, מח"ס "נודע ביהודה" ומנהיג מתנגדי החסידות, בשני - פנה אל המנהיג החסידי, האדמו"ר ר' שמלקי מניקולשבורג. הרב מפראג הציע ליהודי שהתרושש כתב-המלצה, שיעזור לו לקבל תמיכה כספית מיהודי העיירות והכפרים, לעומת זאת סרב ר' שמלקי לכתוב את המכתב המבוקש, באומרו "שכתב המלצה אונו לטובתו כי אם לרעתו. העשיר לשעבר גייס אז את שר העיר וזה אילץ את ר' שמלקי לכתוב את המכתב המבוקש. אמנם, "גם לשר העיר השיב הרב, שלא יוכל למלא את בקשתו של הגביר היורד, באשר רואה הוא, כי תצמח לו רעה ממכתב זה", אך השר לא קבל את התשובה והכריח את האדמו"ר לכתוב את כתב ההמלצה למען היורד. לאחר שנים של נדידה ואיסוף כספים התגלגל כתב ההמלצה, שהיה קשור בשמו של העשיר-היורד, לידי אדם אחר. כחלוף זמן נפטר האיש, שאליו עבר כתב ההמלצה והכתב נמצא בבגדיו. הוא שימש ראייה, שמקבלו המקורי מת. הידיעה על מותו הגיעה עם כתב ההמלצה לידי אשתו של היורד ולידי בית הדין הרבני, האישה הוכרה באלמנה והותרה לנישואין לגבר אחר. היא נישאה וילדה ילד. והנה בשעת סעודת ברית המילה של הרך הנולד חזר היורד לביתו ואז התגלתה האמת.

לפנינו שני סיפורים עממיים על כל פשטותם הנאיבית, שמגמתם להבליט את עליונות האדמו"ר החסידי על הגאון הרבני "המתנגד". בסיומו של הסיפור האחד מוציא הגאון מפראג פסק דין הלכה שעל כל אחד משני הבעלים לתת גט-כריתות לאישה, ובסיומו של השני נמסר על העונש שבא על שר העיר, אשר אילץ את ר' שמלקי מניקולשבורג לכתוב את כתב ההמלצה - השר לקה בשיתוק. ואין הסיפורים מוסרים על גורלם של שני החוזרים לבתיהם ההרוסים, כי העיקר בהם "מוסר השכל" - את אשר חזה האדמו"ר לא ראה הרב הגאון. והיורד החוזר מודה: "עתה אני רואה, שכוונתו של הרב הקדוש, זכרונו לברכה, שלא רצה לתת לי את כתב המליצה, היתה לטובה. עינו הבהירה ראתה מה שאנחנו לא ראינו".

אין ספק שלפנינו מסגרת סיפורו של עגנון "והיה העקוב למישור", אך הסיפור הזה אינו מסתיים בהתגלות האמת המגמתית בשעת סעודת ברית המילה. סופר כעגנון זקוק היה לפתרון פסיכולוגי של העלילה ולשיקוף עולמו הנפשי של הגיבור, אשר עולמו נחרב עליו.

והנה סיומו של הסיפור העגנוני, ולא הסיום בלבד, מזכיר את סיפורו של בלזק "קולונל שאבר" המספר מעשה בקולונל נפוליאוני, שהשאיר בביתו אישה ללא ילדים ויצא להשתתף בקרבות הקיסר. באחד הקרבות הוא נפצע קשה, נחשב למת, נזרק לבור אחים-חללים והוכרז כחלל. ברם הוא היה רק פצוע קשה ואחר זמן מה קם מבין המתים ונאסף לבית אנשים, שטפלו בו חדשים אחדים עד שהעבירוהו לבית החולים. שנים אחדות הוא נעדר מביתו ובינתיים אשתו, שהוכרה כאלמנה, נישאה וילדה שני ילדים. הסיטואציה דומה לזו, שאליה נקלע מנשה חיים, גיבור הסיפור "והיה העקוב למישור", אשר בצאתו לאסוף כסף למען שיקומו הכלכלי, השאיר בבית אישה ללא ילדים (לפרט זה אין זכר בשני הסיפורים החסידיים) והנה, בשובו לביתו כחלוף שנים - ולאשתו בן.

בתקציר האחרון של התוכן, שקבע עגנון לפני כל פרק מפרקי סיפורו, מוסר המחבר: "מנשה חיים טרף חיי מן העולם ולא אסרה (את אשתו) על בעלה... ויזכור את יום המיתה וכל מעשי תקפו וגבורתו". והשאלה המתעוררת כאן - כיצד מתקשרות שלוש פסקות התקציר?

כדי להשיב על שאלה זו צריך להבין לנפשו של יהודי מאמין בשכר ועונש שבעולם הבא. מנשה חיים הוא יהודי כזה. הוא יודע, שחובתו לגלות לבית הדין הרבני, שהינו בחיים ואשתו אסורה על בעלה השני, הוא יודע, שאם יגלה זאת, יצטרך בעלה השני לגרש את האישה והילד יוכר כממזר, אך אם לא יגלה - יירש גיהנום. ואין ספק, שמפני העונש הזה הוא מפחד מאד ועם זאת - הוא מוכן לקבל את העונש ובלבד שלא יהרוס את המשפחה החדשה. כאן הקשר בין זכרון יום המיתה לבין מעשי תקפו וגבורתו של מנשה חיים.

המצב הזה דומה לסיטואציה בה מצוי הקולונל שאבר. בשובו כעני ואביון לביתו, דורש הקולונל את רכושו, שעליו השתלטה אשתו. יש לו סיכויים טובים להחזיר לעצמו לכל הפחות חלק גדול ממנו. אך בשמעו את דברי אשתו לשעבר: "במקום שעזבת אישה בלבד, אתה מוצא עתה אישה אוהבת ואם לילדים..." משהו נחרד בו וכדברי המחבר: "באחד הערבים, בראותו את האם הזו בחברת ילדיה נמס לבב החייל". הקולונל יודע, שבמשפט אמורים להתגלות סודות שונים, הקשורים בחיי אשתו והעלולים להרוס את חייה המשפחתיים. כדי למנוע זאת הוא מוותר על רכושו ונכנס לאיזה בית מחסה לקבצנים. כדברי המחבר: "הוא גמר אומר להישאר בין המתים" וזאת בהתגבש בו הדעה "אם כן חטא חטאו המתים בקומם" וכדבריו של שאבר לאשתו: "שוב אין אני אלא קבצן אלמוני".

וגם מנשה חיים גומר אומר להיות קבצן בבית הקברות ולהישאר בין המתים. "ובעיקר שם משכנו בבתי הקברות ונעשה שכן לעפר בחייו... עד שבא למקום אחד ועלה לבית הקברות וישב שם כדרכו מרוחק קצת מן הקברים, בין שברי המצבות שם השתכן והתגורר עד סוף ימיו".

שם הספר "והיה העקוב למישור" משמעו - המעוות בא על תיקונו ולאמיתו של דבר - מה בא בסיפור על תיקונו? אחרי שקברו את האיש, שבבגדיו נמצא כתב ההמצאה, הציבה האלמנה מצבה על הקבר ועליה השם הבלתי נכון של הטמון במקום זה. לפני מותו הספיק מנשה חיים למסור לקברן את סוד זהותו ולאחר שמת, העביר הקברן את המצבה על הקבר הנכון לה. האם בכך היה העקוב למישור? האין לפנינו עוד אירוניה עגנונית טיפוסית?

חזרה לתחילת המאמר

